

Валерій Степанков

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1648 — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1652 РОКІВ: ОСНОВНІ ПОДІЇ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

В українській історіографії впродовж останнього десятиріччя явно несправедливо згас інтерес до вивчення соціальних аспектів Національної революції (відрадинний виняток становить ґрунтовне монографічне дослідження О. Ярошинського, присвячене аналізу розгортання її подій у Волині в середині XVII ст.¹), внаслідок чого у відтворюваній панорамі її розвитку, кризи й поразки не лише проглядаються ознаки схематичності, але інколи спостерігаються й певні перекручення ролі соціальної боротьби селянства, що зводиться до дій виключно руйнівного (деструктивного) характеру². Залишається не до кінця розв'язаною проблема типології останньої. У свій час М. Грушевський назвав соціальні змагання селян 1648 р. «селянською жакерією»³, ставлячи таким чином її у ряд з відомими Селянськими війнами Європи. М. Рубінштейн і Т. Скубицький, ігноруючи національно-визвольну спрямованість боротьби у середині XVII ст., трактували її Селянською війною⁴. М. Петровський у відомій монографії про Визвольну війну вважав, що антифеодальна боротьба влітку 1648 р. носила «типові форми селянської війни»⁵. У 50–80-х рр. ряд дослідників (О. Козаченко, В. Легкий, В. Смолій, В. Степанков, Ф. Шевченко) схилилися до думки, що на окремих етапах Визвольної війни точилася Селянська війна⁶. В історіографії кінця XX — початку XXI ст. В. Смолій та В. Степанков трактують її невід'ємною складовою перебігу революції 1648 — першої половини 1652 рр. й намагаються з'ясувати хронологічні межі, вплив на внутрішню політику уряду Б. Хмельницького, соціально-економічні наслідки тощо⁷. Н. Яковенко показала Селянську війну як потужний спалах ненависті, різни, терору й антисемітизму поспільства⁸.

У даній статті робиться спроба виокремити події Селянської війни в окрему наукову проблему й пунктирно окреслити розв'язання принципово важливих питань її періодизації, особливостей розгортання, політичних, економічних і соціокультурних наслідків. Зрозуміло, що висловлені автором міркування й висновки не носять характеру dokonечної істини й багато в чому можуть бути оспорені колегами у науковій дискусії.

На початок Української національної революції (1648 р.) усі без винятку групи селян й переважна більшість населення міст і містечок України мали вагомні підстави для масового невдоволення своїм становищем. Зрозуміло, що в кожному регіоні, повіті чи навіть поселенні складалася своя шкала стрижневих і другорядних причин формування ненависті до існуючого режиму. Проте всі вони в тій чи іншій мірі зароджувалися й зростали на основі посилення соціально-економічного визиску, національно-релігійних утисків, придушення базових інстинктів особи⁹. Особливої гостроти набули суперечності між інтересами шляхти, орендарів (переважно євреїв) й владних структур, з одного боку, та селянства (в основному покозаченого і слобожанців) й козацтва — з другого, в козацькому регіоні (південніше умовної лінії Тетіїв — Біла Церква — Київ — Переяслав — Лубни — Миргород). Зусилля, спрямовані на ліквідацію козацтва як стану й перетворення нерестрових козаків у підданих феодалів, скасування козацького самоврядування, поява зародків панщизняних повинностей й кріпацтва, що інтенсивно розвивалися, активна експансія католицизму створили у ньому вкрай вибухонебезпечну атмосферу.

Тому не випадково відомості про захоплення 4 лютого 1648 р. козаками Богдана Хмельницького Січі, поширювані його агентами, а також їхні заклики готуватися до повстання, уже у березні викликали тут масовий рух селян, міщан і козаків, який започаткував перший період Селянської війни (березень-липень). Він проявлявся у демонстраціях непокори розпорядженням шляхти й урядників, численних скаргах, погрозах, закупівлі зброї, втечах на Запорозжя. Як констатував у кінці березня великий коронний гетьман Миколай Потоцький у листі до короля, шляхтичі «пристрасними проханнями вмовляли, аби я своєю присутністю і

підкріпленням рятував Україну (у даному випадку йдеться власне про козацький регіон й терени, що прилягали до нього. — *Авт.*) і поспішав погасити згубне полум'я, яке так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до свавілля і де б не замишляли на життя і майно своїх панів й орендарів, свавільно нагадуючи про свої заслуги й часто скаржачись на образи й утиски». На його переконання, повсталі козаки «підняли бунт у змові з усіма козацькими полками і з усією Україною»¹⁰. Побоюючись повстання, магнати й шляхта вдалися до масової конфіскації зброї у підданих і лише у маєтках князя Яреми Вишневецького вилучили бл. 60 тис. самопалів¹¹. Однак придушити рух не вдалося, він тривав і в квітні, створюючи «необхідні умови для перших воєнних успіхів народної армії Хмельницького під Жовтими Водами і Корсунем»¹².

Жовтоводська перемога українського війська 16 травня та його похід під Корсунь відіграли вирішальну роль у переростанні пасивних форм протесту у масове повстання населення Чигиринщини, Черкащини, Корсунщини. Поразка 26 травня поляків під Корсунем, просування українців до Білої Церкви й розіслання Б. Хмельницьким козацьких підрозділів для організації боротьби забезпечили її потужний розвиток у козацькому регіоні та швидке поширення на прилеглі терени Київського воєводства й південно-східної Брацлавщини. Прикметними рисами участі у соціальній боротьбі селян і міщан стали її масовість та поголовне покозачення. Проголошуючи себе козаками, знедолені мешканці міст і сіл вливалися до війська Б. Хмельницького, нападали на шляхту, урядників, орендарів й католицьке духовенство, громили шляхетські садиби тощо. На початку червня шляхтич Пеславський повідомляв з Полонного «про нечувані тривоги, що їх ніби блискавки по всій Україні чинять люди, особливо селянство, котре вже повстає проти панів, гірше ворога Корони, а Хмельницького називає батьком Батьківщини і спасителем...»¹³. Брацлавський воєвода Адам Кисіль уже в кінці травня помітив, що «чернь» «піддає вогню й мечу одній лише шляхетський стан», а відтак першим охарактеризував події «жахливою селянською війною»¹⁴.

Перемоги українського війська, поява татар — союзників Б. Хмельницького, масовий характер повстання, брак сильних залог у містах зумовили панічну втечу шляхти, урядників й орендарів з теренів Правобережжя козацького регіону, визволення якого завершилося захопленням у кінці першої декади червня козацьким полковником Олешком Тяплушкиним м. Кисва¹⁵. Провідну роль в організації боротьби відіграли козаки, котрі швидко поновили полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, витворений ще у 20-х рр. XVII ст. Оскільки тут склалися традиції їх «соціального партнерства» з селянами (відомо, що під час повстання 1637–1638 рр. його керівники обстоювали права останніх на «вільне життя»¹⁶), то нові органи влади не чинили жодних перешкод їх «покозаченню».

Не менш інтенсивно розгорталася боротьба селян і міщан у лівобережній частині козацького регіону. Вже у третій декаді травня розпочалася втеча шляхти, урядників й орендарів¹⁷. Враховуючи масштаби повстання, Я. Вишневецький поспішив з 8–9-тис. військом (включаючи слуг та обозних*) залишити Переяслав, а невдовзі й Лубни. І лише в районі Любеча, переслідований козаками і повстанцями, спромігся переправитися у Правобережжя¹⁸. 10 червня загони повстанців штурмом захопили Лубни. Приблизно у цей же час козаки оволоділи Ромнами¹⁹. Надзвичайно хутко козацькі сотні й повстанці взяли під контроль південь Чернігівського воєводства. Правда, шляхта й окремі підрозділи жовнірів у Чернігові, Острі, Стародубі, Почепі й інших містах його північної частини вживали заходів для зміцнення обороноздатності. Проте відстояти їх не змогли. Козаки, підтримані селянами й міщанами, діяли дуже сміливо. В другій половині червня вони зайняли Острог, Новгород-Сіверський, Почеп, Стародуб, Чернігів (за винятком замку) й інші міста. На середину липня всю територію Лівобережної України було звільнено від польської влади, й тут розпочалося становлення українських державних структур²⁰.

* В подальшому чисельність польських підрозділів подаватиметься разом зі слугами й обозною челяддю.

Аналіз джерел дозволяє визначити такі прикметні риси змісту і форм боротьби:

масова участь у повстанні різних груп сільського населення, причому особливу активність проявляла біднота: броварники, винники, могильники, будники, наймити, пастухи тощо²¹; надання селянами всебічної підтримки козацьким сотням, що з'являлися у різних куточках Лівобережжя, вливання до їхніх лав. За свідченням шляхтича Владислава Халецького, «не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут (Сіверщині. — *Авт.*) скрізь закликають добровольців (на війну), посилають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях що хлоп, то козак, кожного треба боятися, кожен їм дає знати»²². Як повідомляв шляхтич С. Марцинкевич аноніму, «до них [повстанців] приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, а в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали...»²³;

намагаючись вирватися із феодальної залежності, здобути особисту свободу, вести вільне господарство й нікому не підлягати, селяни й мешканці містечок, поголовно покозачуючись, поривали із своїм соціальним середовищем. В. Смолій слушно підкреслив надзвичайно важливу роль козацького ідеалу у розвитку соціальної активності селянства. «Адже вперше селянин, — відзначає дослідник, — побачив перед собою земний і реальний суспільний ідеал. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося і закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину, вільну від будь-яких обов'язків перед панами і державою (крім військового), але яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Селянин-хлібороб часто не бажав відриватися від землі, власної домівки й займатися небезпечним козацьким ремеслом, але прагнув здобути козацькі привілеї»²⁴. Як відзначав у своїй записці царю (лютий 1649 р.) український посол Селуян Мужиловський, «посполство дочувшися, же короля в землі немаш, в козацтво все

обернулося, так на сюй стороне, як і на туй Днепра»²⁵. Подібну думку висловив і Самовидець: «народ посполитій на Україні, послішавши о знесенню войск коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, котріе козаками бивали, але хто и нігди козацтва не знал»²⁶. Проходив швидкий процес формування козацьких полків. І коли у Полтавському, Переяславському, Іркліївському, Лубенському і Миргородському полках власне козаки склали якщо не більшість, то значну частину їхнього складу, а решту — селяни й міщани, то саме покозачені селяни і міщани, ймовірно, становили більшість у Борзенському, Ічнянському, Прилуцькому, Ніжинському, Чернігівському, Гадяцькому й Річицькому полках²⁷;

вістря боротьби спрямовувалося проти шляхти (незалежно від етнічної приналежності й віросповідання), урядників, орендарів, євреїв, католицького духовенства. А відтак вона носила яскраво виражений соціальний, національно-визвольний й конфесійний характер. Домінували насильницькі (переважно збройні) форми її ведення, що супроводжувалися масовими жорстокими розправами з ворогами, погромами шляхетських садіб, костелів і кляшторів, грабежами майна, руйнацією поселень, в яких жовніри і шляхта чинили спротив. Вчинялися поодинокі напади й на православні храми²⁸;

покозачуючись, селяни і міщани брали участь у розбудові полково-сотенних органів влади Української держави. Ті з них, котрі ще не втягнулися у вир боротьби, воліли підлягати їм, а не владі Речі Посполитої. С. Марцинкевич звертав увагу на той факт, що піддані «перебувають у тій надії, що козаки будуть їхніми панами». У південних районах Білорусі поширювалися чутки, що козаки дають волостям «слободи на три роки»²⁹.

Подібним чином розгорталася боротьба селян і міщан Правобережжя й західноукраїнських земель, хоча, зрозуміло, вона мала й свої прикметні риси. Прибуття українського війська до Білої Церкви й захоплення її підрозділами Києва сприяли перерос-

танню її пасивних форм в активні у Київському й Житомирському повітах Київського воєводства. Організаційними центрами формування з селян і міщан найбільших загонів виступали такі міста, як Паволоч, Сквиря, Фастів, Ясногородка, Красятичі, Коростишів й інші. Паволоч перетворюється в осередок становлення козацького полку. Активністю відзначалися дії селян Бузова, Гурівщини, Великої Термахівки, Топорищ, Копачева, Корчівки, Кам'яного Броду й ін. До липня терени повітів звільняються від шляхти, орендарів й польської влади³⁰. В липні повстання охопило Овруцький повіт — північ воєводства, де з покозачених селян і міщан під проводом дрібної шляхти утворюється Овруцький полк, «до котрого усе Полісся належало»³¹.

Помітно масштабнішою, організованішою й затятішою була боротьба селян і міщан у Брацлавському воєводстві — Східному Поділлі. Цьому сприяли такі чинники: наявність серед населення великої питомої ваги козаків і слобожанців (хоча і меншою у порівнянні з козацьким регіоном) й традицій збройної боротьби (з татарами), багатогранна діяльність направленою сюди Б. Хмельницьким вольового, талановитого й радикально налаштованого наказного гетьмана, черкаського полковника Максима Кривоноса. На початку червня у південно-східну й північно-східну частини краю увійшли сотні полковників Івана Ганжі (бл. 300–400 осіб) та М. Кривоноса (бл. 400 осіб). І. Ганжа зайняв Умань, звідселя вирушив до Бершаді, де об'єднався із загоном місцевих повстанців Трифона, продовжив похід до Ладжижина, яким швидко оволодів, й подався до Клевані. Джерела засвідчують суцільне покозачення місцевих селян і міщан, котрі масово вступали до козацьких лав. Як констатував ротмістр Северин Калинський, «хлопське свавілля, почавши від Умані, таку гору бере, начебто друге військо Хмельницького»³².

М. Кривоніс, захопивши Погребище, швидко попрямував на південь й 10 червня оволодів Немировим, після чого переправився через Південний Буг й після невдалої спроби 20 червня взяти штурмом Тульчин подався до Клевані, де до нього приєдналися І. Ганжа й Трифон. Наступного дня, повернувшись, завдав поразки жовнірам, опанував місто, а 22 червня — замок, після чого при-

був до Брацлава. 1 липня зайняв Вінницю. Звертає увагу на себе жорстокість дій наказного гетьмана, які супроводжувалися погромами, грабежами, винищенням польської шляхти, урядників, католицького духовенства та євреїв (за винятком тих, котрі приймали православ'я)³³.

Рішучі, а основне — успішні дії М. Кривоноса зумовили блискавичне поширення повстання у Брацлавщині. За зброю взялися десятки тисяч селян і міщан. Як повідомляв 24 червня С. Росцішевський аноніму, «маса селян приєднується до них»³⁴. Шляхта, урядники та євреї поспішно залишали домівки й втікали, туди, де могли знайти безпечний притулок. Підстолий литовський в одному з листів констатував: «Повстала вся Україна, ллється шляхетська кров, хлопства незліченна тьма майже все Брацлавське воєводство знесла»³⁵. Виразником його радикальних настроїв виступав М. Кривоніс, у котрому шляхта й урядовці вбачали «гетьмана козацького гультяйства»³⁶. Всебічна підтримка ним дій повсталих селян і міщан відіграла вирішальну роль у звільненні у другій декаді липня Брацлавщини. Сучасник подій — анонімний автор Подільської «Римованої хроніки» — засвідчив наявність у них наступного гасла: «Бий, забий, винищуй людську кров, нехай в Руських краях доценту зникне і пам'ять про неї; щоб її духу русинський ніс і не чув»³⁷.

Масове покозачення селян і міщан забезпечило інтенсивне становлення Уманського, Брацлавського й Вінницького (Кальницького) козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць держави, що народжувалася у полум'ї революції. Й населення краю воліло визнавати чинність її влади, а не польської. «Вже тут лядського нічого не має і вже місто має за володаря [пана] Хмельницького», — відповіли жителі Немирова брацлавському стольнику Яну Барановському на його вимогу відчинити браму³⁸.

Довідавшись про каральний похід війська Я. Вишневецького, який супроводжувався масовими розправами над населенням, М. Кривоніс на чолі 15–20 тис. вояків вирушив проти князя. Завдавши 17 липня поразки підрозділам противника під Махнівкою, продовжив його переслідування й зайняв Бистрик, Бердичів, Чуднів³⁹. Вступивши на терени Волині, оволодів Чорторисю й

22 липня, за допомогою міщан, Полонним, що викликало панічну втечу шляхти. Її, за словами литовського канцлера Альбрехта Радзивіла, охопив такий жах, що багато «наших», покинувши замки, міста, містечка, без усякого захисту «залишили їх козакам, як ось: Заслав, Остріг, моя Олика, Корець, Гоща, Зв'ягель, Межиріччя, Тучин»⁴⁰. Панічні настрої в середовищі шляхтичів посилювало просування відправлених наказним гетьманом полків до Заслава, Острога й Межиріччя. Сам же М. Кривоніс подався з основними силами до Старокостянтинова, в околиці якого 26–28 липня завдав поразки війську магнатів (бл. 17 тис. осіб), очолюваному Я. Вишневецьким⁴¹, після чого, відправивши кілька полків у Подільське воєводство, вирушив до табору Б. Хмельницького.

Здобута перемога відіграла надзвичайно важливу роль у розгортанні соціальної і визвольної боротьби у Волинському, Подільському та Руському воєводствах. Аналіз усього комплексу виявлених джерел дає підстави висловити міркування, що вона ознаменувала завершення процесу переростання повстання поспільства у потужну Селянську війну — складову Національної революції. Це засвідчували наступні риси боротьби:

охоплення виступами більшої частини території тогочасної України: Брацлавського, Київського, Чернігівського, Подільського, півдня Волинського воєводств; водночас існувала динамічна тенденція до їх поширення на решту українських земель;

поголовна участь селян і міщан (сотні тисяч) у боротьбі проти соціального утиску, існуючої моделі феодальних відносин; брацлавський хорунжий Ян Дзик у середині серпня, констатував: «не має нічого такого (із новин. — *Авт.*), окрім невгамовного хлопського шаленства, яке не лише не втихомирюється, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні й не менше в Поділлі збунтувалося»⁴²;

вражаюча різноманітність форм боротьби: від самих пасивних до самих активних (напади на шляхту, католицьке й уніатське духовенство, євреїв, орендарів, католицькі храми,

урядовців, погроми маєтків, захоплення землі й майна, бої з противником);

формування власних військових підрозділів (сотні, полки) і з'єднань (військо М. Кривоноса);

виразно окреслене прагнення ліквідувати фільварково-панщину систему господарства й панування шляхти, звільнитися від феодалної залежності, здобути особисту свободу, право власності на землю й сільськогосподарські угіддя. Джерела промовляють про наміри селян й мешканців містечок «вигубити шляхетський стан», їх сподівання, що нарешті пани «над ними не пануватимуть», не повернуться до «Руських країв» і в майбутньому «панів не буде»⁴³, а відтак їхнє масове покозачення. Як занотував у своєму рукописі казимирівський райця Марцин Голінський, «хлопство, збунтувавшись, у козацтво пішло»⁴⁴. І не випадково, бо власне «козацькі інституції стали головним механізмом соціальної мобільності. На відміну від шляхти — соціально “закритої” верстви, — козацтво було «відкритою» соціальною групою... масове покозачення селянства та розмах руху за скасування кріпацтва розбурхали народний загаль»⁴⁵;

тісне поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною і релігійною, що робило її складовою революційного руху;

антиурядова і антидержавна спрямованість дій повсталого поспільства, котре намагалось знищити існуючі владні структури, замінивши їх власними, часто створюваними за козацьким зразком. Автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зіморевич відзначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю»⁴⁶.

3 серпня розпочався другий період Селянської війни — її кульмінації, що тривав до кінця листопада. Протягом серпня-вересня наростала масовість і сила виступів селян і міщан у Волині, особливо у її південній та центральній частинах. Формується великий загін з міщан Гощі та селян Воскодавів, Красносілки, Мнішина, Чудниці й інших сіл під проводом гощинського війта Івана Куковського (Листопада). Під керівництвом отамана Присці

діяли селяни Берездова, Клепачева, Хлапотина, Глиниці й інших сіл. Чималий був загін із міщан Яруні й селян Филиповичів, Великого Молодкова, Підгаєць, Багатого й Молодкова⁴⁷. Повстанці з північних районів Луцького повіту розгромили чимало шляхетських дворів у «Погоринщині»⁴⁸. Звягельський міщанин Михайло Тиша з селян та міщан Звягельської волості створив козацький полк (бл. 600 осіб) і вирушив у похід. Спочатку оволодів Клеванню, потім Оликою, Рівним й підійшов до Луцька, жителі якого «покумавшись і побратавшись» з повстанцями, провели їх через передмістя до валів. Шляхта, котра зібралася у місті на посполите рушення, потрапивши «під влучний вогонь самопалів», розбіглася. Через кілька днів вони разом з козаками розгромили під Жидичином посполите рушення Волинського воєводства. З Луцька частина повстанців вирушила до Володимира, який також було взято. За підрахунком О. Ярошинського, в цілому даний полк з боями пройшов понад 400 км⁴⁹. Міщани Луцька й селяни наколишніх сіл утворили загін під проводом луцького бурмістра Федора Липки, котрий згодом проголосив себе полковником⁵⁰.

Запеклого характеру боротьба селян і міщан набрала на теренах Подільського воєводства. Вона спалахнула в його східній частині в останній декаді червня, коли повстанські загони, створені за козацьким зразком, оволоділи Шаргородом⁵¹. На початку другої декади липня спалахнуло повстання в околицях Меджибожа, куди підійшли волинські повстанці й кілька полків М. Кривоноса. Міщани, щоб уникнути погрому, звернулися по захист до Б. Хмельницького. Отримавши від нього охоронний універсал, здали місто⁵². Тим часом повстанський рух охоплює Летичівський й східну частину Кам'янець-Подільського повіту. Найбільші загони формувалися за козацьким зразком у полки. Особливу активність проявляв полковник Кошка з Ямполя, котрий почав спустошувати шляхетські маєтки в околицях Бару. Сюди ж з'явилися полки попа Якуша, Степка й, можливо, Юри (утворені з поспільства між ріками Дністер і Південний Буг). 4 серпня вони розпочали наступ на місто-резиденцію великих гетьманів Польщі в Україні. Через кілька днів підійшли з-під Меджибожа полки М. Кривоноса під проводом Брацлавця й Габача. 10 серпня вони оволоділи

барським замком⁵³. Бої за Бар сприяли розгортанню масового повстання на теренах між ріками Лядова й Ушиця⁵⁴.

Звертає увагу на себе розвиток селянської боротьби у формі опришківського руху, традиційними осередками якого з кінця XVI ст. виступали невисокі гори-товтри Медобори (Недобори), що пасмом завширшки від 3 до 25 км простягалися у Поділлі від Бакоти на Дністрі до Сатанова й Скалата, а також у Подністров'ї від Бакоти до Жвану. Саме опришки (левенці) стали організаційним ядром формування тут загонів повстанців. Основними провідниками руху виступали Коломеда, Іван Александренко, Чуйко, Вовк, Недовисенко. В першій декаді серпня вони вирішили наступати на найміцніше в Україні місто-фортецю Кам'янець-Подільський, в околицях якого селяни громили шляхетські маєтки⁵⁵. Подільський суддя Лукаш М'ясковський у листі до невідомого від 21 серпня підкреслював: «У минулий понеділок, рано, нас раптово сповістили про те, що вже 6 полків з боку Бару переходить Медобір і сюди, у цей бік, до Кам'янца (?) [йдуть], рубають, забирають стада біля Великої могили. Все, що живе, [кинулося] до коней, до квартир, до брам, подібно як під час нещасливої паніки на Цецорі і ледве у полудень відкрилася причина тривоги: не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругов зібравши, підністрянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плюндрують всі міста і містечка, тирансько вбивають ляхів як урядовців, так і підданих з дітьми. Старому пану Гонсьоровському відрубали голову у Китайгороді, а в Студениці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балинці вони вже захопили собі абсолютну владу»⁵⁶.

Вочевидь уже 21 серпня опришки з'явилися під стінами міста і вступили у сутички з корогвами кам'янецького старости Петра Потоцького й галицького (пізніше кам'янецького) каштеляна Станіслава Лянцкоронського. До їхніх лав постійно вливалися селяни й міщани, внаслідок чого чисельність повстанців у першій половині вересня зросла до 10 тис. осіб. Полонені опришки зізнавалися, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, але самі добровільно, з огидою ставлячись до неволі, не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гноби-

телів»⁵⁷. Після загибелі у кінці серпня Коломеди керівництво перейшло до рук І. Александренка, котрий у Медоборах вчинив з опришків «найкращу колонію». Близько 8–10 вересня стався вирішальний бій, в якому опришки зазнали поразки. Після цього їх сили розділилися: одні загопи залишилися облягати Кам'янець, інші подалися у західні й північно-західні райони Кам'янецького повіту і захопили Городок, Оринин, Гусятин, Сатанів, Скалат й інші міста і містечка⁵⁸.

Відомості про поразки польських військ та виступи населення Волині й Поділля, дії агентів Б. Хмельницького, поява втікачів — шляхти, урядників, євреїв, католицького духовенства уже в червні створили напружену атмосферу на теренах Руського і Белзького воєводств. Активізувалися дії опришків у Перемишльській та Сяноцькій землях. Сеймики шляхти 15 і 17 червня у Белзі й Галичі відзначали, що свавільні купи «хочуть самовільно жити» й нападають на шляхетські двори; підкреслювали наявність страху перед власними підданими, котрих козаки бунтують через «шпигунів». В окремих поселеннях селяни, міщани й священики погрожували шляхті й католицькому духовенству розправами: «Чути того ляха, бо ще козаки не дали себе пізнати»; «Тепер ми вас, сякі-такі сини, будемо забивати»; «Бий, гони тих гусятників! Не живити тепер ані одного ляха на світі!»⁵⁹ Впродовж липня — першої половини вересня частішають спорадичні виступи селян і міщан. 31 липня з Тернополя повідомляли, що «послушенства з боку поспільства й на половину не має»⁶⁰. Спалахували виступи у Покутті й Підляшші⁶¹. Тому посполите рушення шляхти Руського воєводства прийняло ухвалу вести боротьбу не лише проти козаків, але і «бунтів власних селян»⁶².

Перемога української армії 21–23 вересня під Пилявцями, її похід до Львова й Замостя, розіслання гетьманом козацьких сотень у різні куточки західноукраїнських земель зіграли вирішальну роль у розгортанні тут всезагального повстання. Так, прибуття підрозділів полковників М. Кривоноса й Філона Джеджалія у центральні й західні терени Кременецького повіту Волинського воєводства викликало масову участь у ньому селян і міщан. Особливо активно діяли селяни Ляховецької волості, котрі розорили всі

фільварки й привласнили їх майно. Один із загонів повстанців захопив частину майна Почаївського монастиря⁶³. Значно посилилася боротьба селян у Луцькому повіті, в організації якої помітну роль відігравали міщани Луцька, Звягеля, Клевани, Чорторійська, Четвертні, Гощі, Рівного, Колкова, Олександрії й ін. Завершується формування полків під проводом І. Куковського, Ф. Липки, М. Тиші, стоянівського вйта Степана Гирича, Сави. Успішно діяли великі загопи «старшого сотника» селянина Федора з Клекотова, селянина Калюха Кайченяти, шляхтичів Єнича й Гаврила Гуляницького тощо⁶⁴. Масового характеру набрала боротьба селян і міщан у Володимирському повіті. Громили маєтки, нападали на шляхту й захоплювали її майно загопи селян Твориничів, Роговичів, Оздютичів й Брусилівки; Микулина, П'ятиднів, Вересівки, Хрипаличів; Михайлівки й Буджаків та інші⁶⁵. На всій території воєводства було припинено чинність польських органів влади. Селяни ліквідували кріпацтво, вибороли волю, перестали виплачувати податки й виконувати повинності. Проходило становлення українських органів влади: швидше у південно-східних районах і повільніше у північних і західних.

Пилявецька перемога сприяла звільненню від шляхти і польської влади західних теренів Подільського воєводства, де успішно діяли загопи полковників Петроса, Харазного, Дзюка й Дзика, що захопили Червоноград. До кінця листопада опришки й надіслані Б. Хмельницьким козацькі сотні тримали в облозі Кам'янець-Подільський⁶⁶. У жовтні повстання охопило Галицьке Поділля — Теревовельський повіт Руського воєводства. Тут власне міщани перебрали до своїх рук провід селянським рухом й саме вони склали організаційний осередок найбільших загонів (мешканці міст Теревовлі, Янова, Будзанова, Хоросткова, Струсова й інших), що утворювалися за козацьким зразком й ділилися на сотні. Відзначимо також активність селян Білої, Зеленої, Деренівки, Довгого, Кобиловолока, Новосілки, Грицівки, Підгайчиків, Косова, Косівки, Варваринець, Дарахова, Вікна, Гримайлова тощо. У містах формувалися нові органи самоврядування⁶⁷.

Великого розмаху набрала боротьба селян і міщан у Покутті (тут міцними були традиції опришківського руху), у північній час-

тині якого великими загонами повстанців керували полковники попович Яремко з Товмача, Максим Чевага з Олеші, піп Василь з Озерян; отаман Копистко з Бортників й отаман Павло Шевчик з Грушки. Вони визнали владу полковника Семена Височана, котрий утворив Покутський полк й, перебуваючи в Отинії, прагнув підпорядкувати своїй владі інших ватажків загонів. Хоча чимало останніх визнали його керівництво (є дані, що С. Височану підлягало 15 тис. осіб), все ж він не спромігся сформувати з них війська із суворою ієрархією командування, постійним складом, високою дисципліною і боєздатністю. Охопило повстання й південь Покуття — Заболотівщину, де діяло кілька чималих загонів, очолюваних полковниками попом Коритком та Іваном Кравцем, сотником Тинцем⁶⁸.

Масового характеру набула боротьба у Долинському і Калущському староствах Галицької землі під проводом полковника священика Івана з Грабівки, котрий створив Калуський полк чисельністю у 3–4 тис. осіб, до складу якого ввійшли жителі понад 80 сіл⁶⁹. У Жидачівському повіті помітнішою у боротьбі виступала роль міщан Рогатина, Підкаменя, Княгиничів, Роздолу, Жидачева. Зокрема, міщани Жидачева мали відносини з Калуським полком. Сформували свої загони селяни Нижньої Липиці й Славутина; Уїздців, Куничків, Верхніх Сернків; Явчі та Васічина й інших сіл. Міщани Дрогобича стали ініціаторами формування двохтисячного полку із селян навколишніх сіл⁷⁰.

Повстання охопило також західні, північні й південно-західні райони Руського воєводства й все Белзьке воєводство. Особливо активно діяли загони з селян Опарова й Ріпчичів; Мошкова, Савчина, Завишні; Тартакова, Тартаковець, Рогалина, Спаса, Перв'ятичів і Колпитова та інших сіл. Близько 2-х тисяч осіб нараховував загін з міщан Добромиля й селян Папортного, Квашенина, Арламова, Княжполя й Великого. В околицях Тарногороду діяв загін селян Заміхова, Пші, Волі Пшанської, Рожанця, Волі Рожанської, Бабичів і Лукова. Двохтисячний загін повсталих селян громив шляхетські двори в околицях Липська⁷¹. На кінець листопада за сприяння козацьких підрозділів, що рейдували, повстання селян і міщан охопило величезну територію від м. Береста й р. Ну-

рець (ліва притока Бугу) на півночі до Перемишля-Жешува на півдні: Берестейщину, Підляшшя, Холмщину й Надсяння⁷². Джерела фіксують наявність певних симпатій до українських повстанців серед частини польського поспільства⁷³.

Отже, другий період Селянської війни характеризувався масовою участю селян і міщан Волині, Західного Поділля, західноукраїнських земель у боротьбі проти соціального й національно-релігійного гноблення. Показуючись, як і в інших регіонах України, вони формували загони, громили шляхетські замки й двори, розправлялися зі шляхтою, католицьким духовенством (а бувало й просто з католиками), євреями та урядниками, захоплювали майно. Для порівняння, якщо з 1600 по 1638 р. на теренах Руського і Белзького воєводств повстанцями було вбито 83 й поранено 953 шляхтичі, то в час повстання 1648 р. вбито майже 2 тис. шляхтичів й урядників, зруйновано орієнтовно 400 шляхетських дворів, 50 замків і фортець⁷⁴. Їхні дії відзначалися жорстокістю, руйнацією, грабіжництвом, що у сукупності з свавіллям і здиранням татар і підрозділів українського війська призвело до великого спустошення й обезлюднення західноукраїнських земель⁷⁵. І все ж ці яскраво виявлені деструктивні аспекти повстанського руху не повинні затінювати основного — його мети, що полягала в ліквідації польського панування, засилля католицизму, фільварково-панщинної системи господарства, кріпацтва, особистої залежності від шляхти.

Небачено активна участь селян і міщан у Селянській війні 1648 р. зіграла вирішальну роль у переможному поступі революції по усіх етноукраїнських землях, зумовила крах (за винятком Кам'янець-Подільського, Львова і ще кількох міст) польського панування, ліквідацію існуючої системи феодальних відносин, внаслідок чого на середину листопада виникли надзвичайно сприятливі умови для їх виокремлення зі складу Польщі у самостійне державне утворення. Проте гетьман і більшість старшин, всупереч настроям повстанців, продовжували залишатися у полоні ягеллонської ідеї територіальної цілісності Речі Посполитої й поклали надії на її реформування новообраним королем у триєдину федерацію Польської Корони, Великого князівства Литовського та Руської держа-

ви. Мало цього, прагнучи перемир'я (його укладення справді вимагали обставини), Б. Хмельницький припустився фатальної помилки: замість того, аби укріпитися на західних рубежах (що пропонували М. Кривоніс та полковник Петро Головацький), під час переговорів 21 листопада погодився відвести військо «на Україну» (терени центральної і південної частини Київського воєводства)⁷⁶. Таким чином, Польщі добровільно поверталася більшість визволених земель, що перекреслювало завоювання як Селянської війни, так і революції в цілому. Б. Хмельницький також дозволив шляхті володіти маєтками на території козацької України за умови, якщо вона відмовиться від претензій «на жодну зверхність»⁷⁷. 24 листопада українська армія почала повертатися до «України». Через кілька тижнів гетьман усвідомив, що припустився помилки, тому наказав у містах східніше від умовної лінії р. Горинь — м. Кам'янець-Подільський залишати залоги, засвідчуючи у такий спосіб чинність своєї влади над цією територією⁷⁸.

Уряд Речі Посполитої ефективно скористався умовами перемир'я для підпорядкування своїй владі теренів, що мали бути залишені українськими військами. 12 грудня король звернувся до «підданих» з наказом припинити бунти й виконувати «звикле послушення», погрожуючи непокірним покаранням. 19 грудня регіментар (воєначальник) Анджей Фірлей віддав наказ війську виступити «для знесення і викоренення куп свавільних, які ще є у різних місцях...»⁷⁹ Вступаючи на терени повсталого України, військові підрозділи, приватні корогви магнатів й шляхта, переповнені жаждою помсти, часто наштовхуючись на спротив селян і міщан, «вогнем і мечем» поновлювали дореволюційні порядки. Наприклад, як з'ясував В. Грабовецький, у кінці грудня підрозділи шляхтича Данила Маковського залили кров'ю Калуське староство: було страчено понад 200 селян із 10 сіл⁸⁰. Близько сотні осіб (серед них 30 дітей) жовніри вирізали у Заболотіві. У Подільському воєводстві корогви С. Лянцкоронського перетворили у купу руїн Дунаївці. На Волині масові репресії чинили загоони князів Владислава Домініка Заславського та Самуеля Корецького⁸¹. У Берестейщині, півдні Білорусі та Сіверщині розправи над повстанцями чинили підрозділи литовського війська⁸².

Розпочався третій період Селянської війни, що тривав до укладення у серпні 1649 р. Зборівського договору. Селяни і міщани намагалися відстояти свої завоювання, проте, позбавлені підтримки українських підрозділів, зазнавали невдач. С. Височан з частиною Покутського полку подався на терени козацької України. В околицях Кам'янця-Подільського він об'єднався із місцевими опришками й у першій декаді січня 1649 р. зробив невдалу спробу оволодіти містом⁸³. Звідсіля С. Височан вирушив на Брацлавщину, де галичани поповнили лави козаків, а опришки, котрі залишилися, почали вливатися до Подільського козацького полку, що формувався у Летичівському повіті з центром у Барі. Подібний за своєю інтенсивністю процес формування полків проходив у Кременецькому, південно-східній частині Луцького, й західній частині Житомирського повітів (Зв'ягельський, Любартівський, Миропільський та Остропільський полки⁸⁴).

Показачені селяни й міщани цих районів Волині й Поділля навідріз відмовлялися визнавати владу короля й виконувати «звикле послушенство» на користь шляхти. Як констатував 21 січня А. Кисіль, котрий на чолі польської комісії їхав на переговори з гетьманом, «почавши від Случі й до Чигирини розташоване військо Хмельницького і увесь плебс аж до цього часу залишається озброєним у козацькому титулі і вважає за краще підлягати самому Хмельницькому, ніж своїм панам (котрим і до домівок не має як приїжджати)»⁸⁵. Тому не випадково саме вони разом із розташованими тут козацькими сотнями вчинили затятий спротив наступаючим польським підрозділам. Бої спалахнули у січні 1649 р. На початку нового року вони розпочалися за Кременець, який поляки взяли під свій контроль. Двічі корогви С. Корецького намагалися витіснити козаків із Зв'ягельщини, але зазнали невдачі. На початку лютого великий загін волинських повстанців пройшов мимо Гощі у напрямку Луцька, приєднуючи до себе «нові хлопські загони»⁸⁶. Не припинялися виступи селян, зокрема, жителі Пожаркова Луцького повіту відмовилися виконувати повинності на користь шляхтича, вбили його урядників й розійшлися. Північніше Острога селяни Милятина й Черніхова розгромили шляхетський двір у Хорові. У Гощі та її околицях продовжував

діяти полк І. Куковського, не припиняв нападів на шляхту загін Єнича⁸⁷.

На початку березня М. Тиша, відгукуючись на прохання жителів Острога, увійшов до міста й вчинив розправу над євреями, міським патриціатом й шляхтичами. Зазнавши невдачі у бою з жовнірами, котрі з'явилися сюди з Межиріччя, він відступив до Звягеля. Оскільки у Заславі каральний загін жовнірів люто покарав учасників повстання 1648 р., козаки прибули до міста й знищили їх та шляхту⁸⁸. За умов спротиву (у різних формах) селян і міщан становище шляхти й поновлюваних польських органів влади на більшій частині території Волині відзначалося непевністю. Шляхта Волинського воєводства в інструкції послам на сейм відзначала, що «свавільне хлопство» вчиняє вбивства і «невиносимі грабунки», й ухвалила скликати посполите рушення для боротьби з повстанцями⁸⁹. Подібна ситуація існувала у Галичині, де відбувалися окремі виступи селян і міщан (Юнашків, Городниця, Товсте й ін.). На сеймику в Галичі 14 березня шляхта ухвалила створити військовий підрозділ з 900 осіб «для забезпечення границь від стороннього ворога, внутрішнього спокою від домових, досі не вгамованих, бунтівників і для вложеня підданських сердець у давний послух»⁹⁰.

Незрівняно гострішого характеру набрало протистояння польських підрозділів з опришками, покозаченим поспільством й козаками у Летичівському повіті. На початку лютого жовніри оволоділи Баром. Довідавшись про це, Б. Хмельницький послав сюди подільського полковника Івана Федоренка (Федоровича), котрий розгромив противника і взяв під контроль західну частину Летичівського й східну Кам'янецького повітів (до р. Студениця). Тут за допомогою опришків, котрі діяли «під виглядом козаків», він всіляко підтримував селян і міщан у боротьбі зі шляхтою й почав утверджувати функціонування українських органів влади. В листі до С. Лянцкоронського застеріг не просуватися в глиб Поділля далі Кам'янця-Подільського⁹¹. Тим часом чисельність польського війська зросла до 10–12 тис. вояків. Воно перейшло у наступ й змусило І. Федоренка відійти до Шаргорода. Однак його спроба 13 березня оволодіти містом зазнала невдачі, й жовніри поверну-

лися до Бару. Під час цих боїв успішно діяли загони опришків Остапа Гоголя та його кума Івана Кияшка⁹².

Щоб запобігти прориву ворога у Брацлавщину, Б. Хмельницький направив туди брацлавського полковника Данила Нечая. Справді, польське командування поновлює воєнні дії, і в районі Бара розгорілися бої, в яких з обох сторін взяли участь приблизно 30 тис. осіб. Велику допомогу козакам полків Д. Нечая, І. Федоренка, Степка й, очевидно, І. Александренка надали міщани Бару й селяни навколишніх сіл. Зазнавши відчутних втрат, польські підрозділи залишили Бар. В цей час розпочалася реорганізація Подільського полку, на основі якого утворюються Подністровський (на чолі зі Степком) та Барський (на чолі з І. Александренком) полки. І. Федоренко став кальницьким полковником⁹³.

Якщо на теренах Белзького, Руського, Волинського (за винятком південно-східної частини), Подільського (окрім східного району Летичівського повіту) воєводств селяни і міщани боролися проти поновлення національно-конфесійного гноблення, функціонування польських органів влади й дореволюційної моделі феодальних відносин, то на території Української держави* (Брацлавське, південно-східна частина Волинського, східна частина Летичівського повіту Подільського, Київське й Чернігівське воєводства) вони рішуче обстоювали свої соціально-економічні завоювання (особисту свободу, права вступу до козацького стану й власності на землю й сільськогосподарські угіддя, скасування шляхетського землеволодіння, кріпацтва й всієї системи феодальної залежності тощо), а відтак відразу ж засвідчили новоствореним органам української влади, що не допустять шляхту до маєтків. У листі від 11 лютого до короля брацлавський воєвода повідомляв: «...нікому не вільно до своєї маєтності. І ми, котрі маємо тут маєтки, лише здалека на них дивимосся». Львівський підкоморій Войцех М'яковський констатував, що «рушило з нами було немало київської шляхти зі своїм каштеляном, але жодного з них власні хлопи до їхніх домівок або, швидше, до попелищ не пустили, не дають на-

* В подальшому у тексті вживатимуться також як синоніми назви «Українська держава», «Гетьманщина».

віть самому пану воєводі ані хліба, соломи і навіть дров»⁹⁴. Аналіз джерел промовляє, що ці настрої селянства тісно перепліталися з радикалізмом його позицій стосовно замирення з Річчю Посполитою. В одному з листів членів польської комісії на переговори з гетьманом читаємо, що «бунтівні селяни, яких манить надія на здобич, не бажають миру, а швидше постаралися б убити Хмельницького»⁹⁵. М. Голінський занотував новину такого змісту: «Хлопи почали бунтувати й збиратися до купи. Не хочуть згоди і їхні священики не дозволяють на неї, бо хлопи не хочуть бути підданими панів, а хочуть бути собі вільними»⁹⁶.

Сформулювання Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. державної ідеї, що передбачала створення самостійної держави в етнічних межах проживання українців, затьятий спротив покозаченого населення південно-східної Волині й Летичівського повіту Подільського воєводства і розташованих тут залог польським підрозділам, несприйняття поспільством Гетьманщини перспективи визнання влади польського короля зіграли вирішальну роль в укладенні 24 лютого у Переяславі перемир'я (мало тривати до початку роботи нової комісії, призначеної на 23 травня). Річ Посполита офіційно визнала існування Української держави на теренах, що знаходилися під контролем гетьманської влади. Лінія розмежування, яку А. С. Радзивил справедливо назвав кордоном, і через яку не мали права переходити ні польсько-литовські, ні українські війська, мусила проходити по ріках Горинь і Прип'ять та м. Кам'янцю-Подільському. Воднораз за цю лінію не мали права в'їжджати до своїх маєтків шляхтичі й державці⁹⁷.

Польське командування відмовилося виконувати умови перемир'я й не відводило військо в околиці Кам'янця. Тому впродовж березня-квітня на теренах Летичівського повіту тривали бої. За даними шляхтича Олександра Незабитовського, «чернь запевняла, що за Горинь не впустить ляхів...»⁹⁸ Внаслідок масового покозачення поспільства, на середину травня у Летичівському повіті уже діяло 6 полків: Д. Нечая, І. Федоренка, Степка, І. Александренка, Янкова (Минка) та Якіма (Якуша), що готувалися до наступу на Меджибіж⁹⁹.

Посилилася боротьба й в окупованих Польщею районах Волині. Так, загони повстанців обложили на деякий час корогви С. Корецького у Корці. Селяни Чорнижа відмовлялися виконувати повинності, а селяни Верби побили слуг власниці маєтку. Враховуючи розмах спротиву поспільства, воєводський сеймик шляхти у середині травня прийняв ухвалу створити підрозділ у 1,5 тис. осіб для захисту володінь від бунтівників¹⁰⁰. Як повідомляв у кінці місяця мозирський підкоморій Теодор Обухович, «звідусіль сипляться рої збунтованого поспільства і ним заповнений тракт між Горинню і Случчю»¹⁰¹. Чинилися протидії поновленню старих порядків і в Галичині, зокрема, селяни Кам'янки Струмилівського староства відмовлялися виплачувати чинш, податки й виконувати повинності. Чимало з них розійшлося і поховалося у лісах, внаслідок чого не залишилося жодної особи, котра виконувала б «послушенство» на користь замку¹⁰². Проходив інтенсивний процес покозачення селян і міщан Овруцького повіту, північних районів Чернігівського воєводства та Пінського й Мозирського повітів Великого князівства Литовського. Повстанці Чернігівщини висловлювали певність, що «є такий універсал Хмельницького аби всі, хто в Бога вірує, збиралися до громади як чернь, так і козаки, запевняючи, що вже потім панів не буде і ми є на тому, щоб жодного шляхтича не було і на мир дозволити не хочуть»¹⁰³.

Мобілізаційні заходи Б. Хмельницького й повільне просування з початку червня українського війська у напрямі Хмільника зумовили масове покозачення селян і міщан, котрі вливалися до його лав. А. Кисіль засвідчував, що «тут вже від Дніпра аж до Стиру все повністю покозачилося...»¹⁰⁴ За даними Самовидця, «так усе, що живо, поднялося в козацтво...»¹⁰⁵ Виступаючи у похід, гетьман мав твердий намір добиватися створення незалежного «Руського князівства» на землях від Перемишля на заході до московського кордону на сході¹⁰⁶. Згідно його задуму, удар по Польщі мав завдаватися з двох сторін: головними силами через терени України у напрямі Варшави й допоміжними (під проводом наказного гетьмана Іллі Голоти) на Вільно з подальшим виходом до Вісли, де українські війська повинні були об'єднатися¹⁰⁷.

Вторгнення 30 травня 18-тис. польського війська у південно-східну Волинь розірвало перемир'я й поновило воєнні дії. Героїчний спротив йому впродовж майже трьох тижнів волинських полків й покозаченого поспільства дозволив гетьману 26 червня безперешкодно вийти у район Пилявець й змусити противника поспішно відступити до Збаража. 10 липня українсько-кримські війська оточили тут поляків й розпочали облогу їхніх укріплень. Залишення жовнірами південно-східної Волині викликало тут нову хвилю виступів селян і міщан¹⁰⁸. Спалахують вони також у Кам'янецькому повіті й Галичині. Поспільство щиро вірило у можливу перемогу гетьмана й виборення незалежності¹⁰⁹. Успішна облога Збаража й розгром 15 серпня королівського війська під Зборовом зробили їх надії реальними.

Проте політична еліта Кримського ханства виступала проти розгрому Речі Посполитої (в якій вбачала союзника у боротьбі з Московією) й появи на її руїнах самостійної Української держави. Тому погодилася на підписання 17 серпня з польським королем договору про «вічну приязнь» та взаємодопомогу. Й саме під її тиском (за визнанням А. Кисіля, «якби хан під Зборовом над нами не змилювався, то вже б нам він (Б. Хмельницький. — *Авт.*) кінець зробив»¹¹⁰) гетьман змушений був укласти наступного дня угоду, що передбачала надання автономії козацькій Україні лише у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, внаслідок чого юридично закріплювався трагічний розподіл українських земель на дві частини: Гетьманщину й терени, що залишилися поза нею. Її умови також визначали підлеглисть гетьмана владі тільки короля, обмеження козацького реєстру 40 тис. осіб, повернення шляхти до маєтків й поновлення виконання підданими на їхню користь повинностей, заборону польським підрозділам розташовуватися на постій у козацькій Україні й проживати тут євреям та ін.¹¹¹ Завершився третій період Селянської війни впродовж якого, по-перше, розпочався процес реставрації дореволюційної моделі соціально-економічних відносин й, по-друге, на теренах Гетьманщини покозачене поспільство спромоглося відстояти свої завоювання. Укладений договір прирікав на остаточну поразку зусилля селян і міщан західноукраїнських земель домог-

тися якісного поліпшення свого становища й перетворював сферу їх взаємовідносин з владою у козацькій Україні в основне вогнище Селянської війни. Розпочинався її заключний, четвертий період.

Зрозуміло, що зміст договору не міг не викликати гострого незадоволення з боку поспільства, особливо покозаченого. Важливою причиною цього слугував уже сам факт замирення з Річчю Посполитою, що зводив нанівець сподівання домогтися перемоги. Договір передбачав також істотне зменшення території Гетьманщини, оскільки втрачалися терени Летичівського повіту й південно-східної Волині. Мало цього, лінія розмежування, передбачена договором (західними містами, в яких могли проживати козаки, називалися Димер, Горностайпіль, половина Коростишева, Паволоч), засвідчувала, що з неї де-факто вилучалися Житомирський та Овруцький повіти Київського воєводства, хоча де-юре вони вважалися її складовою¹¹². Окрім цього, за приблизними підрахунками, влітку 1649 р. у складі українського війська перебувало щонайменше 140–160 тис. осіб, а тепер у ньому мусило залишитися 40 тис. осіб, а решта втрачала козацький статус і мала виконувати «звикле послушенство» на користь панів, бо умови договору повнювали попередню модель соціально-економічних відносин.

На настрої поспільства Волинського, Руського, Подільського воєводств в оцінці кримсько-польського договору суттєво вплинула та обставина, що шоста (таємна) стаття дозволяла татарам брати ясир в українських землях. Понад 70 міст і сотні сіл вони «захопили і висікли і випалили все без залишку». За свідченням автора Хмільницького літопису, «не душечка загинула, не душечка и в орду пошла»¹¹³. Оскільки траплялися випадки, що татари брали ясир у присутності козаків, котрі їх супроводжували, то у свідомості значної частини населення утверджувалося переконання, що винуватцем трагедії є Б. Хмельницький, на голову якого посипалися прокляття.

За таких обставин уже у вересні спалахують перші виступи проти повернення шляхти до своїх володінь. За свідченням А. Кисіля, «плебс не припиняє своїх дій і в цілому тепер ще гірший, ніж був у минулому році. Не звертає уваги на жодні листи і хоч ми їхали з козаками, але у кількох місцях затримувалися і пе-

ребували у великій небезпеці»¹¹⁴. В'їхавши у межі Київського воєводства, він 20 жовтня поскаржився Б. Хмельницькому, що «кругом застав ще хлопство невгамовним, хоча воно до Коростишева не належить до козацького титулу»¹¹⁵. В одній із «новин», записаних М. Голінським, знаходимо інформацію, що проливає світло на причини несприйняття поспільством укладеного договору: «хлопи не хочуть дозволити на згоду, лише [хочуть] аби були собі вільними й не були б нікому підданими і щоб не мали над собою дідичних панів. Не хочуть до домівок своїх повертатися, [чому] — називають хлопи такі причини: перша, що бояться своїх панів аби їх не карали за ці бунти й повстання; друга, не має пощо до домівок йти, бо все спустошене, не має жодної худобини в оборі, нічого у stodолі і в полі засіяного; третя, у них татари забрали жінок і дітей, челядь вигинула, худоба, не має чим робити»¹¹⁶.

Мужній спротив відновленню польської влади й дореволюційних соціально-економічних відносин вчинило покозачене населення Кам'янецького й Летичівського повітів, що, вочевидь, входило до складу Барського полку. Воно, попри домагання шляхти, утримувало за собою терени, розташовані східніше лінії м. Сатанів — р. Студениця. Сам король змушений був звернутися з універсалом до полковника, старшини й «молодців» полку, що зосередився у Барському старостві, наказуючи звільнити його¹¹⁷. Анонімний подільський шляхтич констатував, що панів не хочуть впускати до маєтків в околицях Бара, Летичева й Подністров'ї, починаючи від Студениці¹¹⁸. У кінці 1649 р. Л. М'яковський повідомив сейм про утримання козаками Летичівського повіту й масове переселення селян з околиць Кам'янця-Подільського на козацьку територію¹¹⁹. Лише на вимогу Б. Хмельницького козаки відійшли за р. Мурашку й частково потрапили до реєстрів Шаргородської, Мурафської та Чернівецької сотень Брацлавського полку¹²⁰. Продовжувалися спорадичні виступи селян Волині, Овруцького повіту й Руського воєводства¹²¹.

В кінці жовтня Б. Хмельницький розпорядився складати списки козацького реєстру, до складу якого, зрозуміло, в першу чергу потрапляли спадкоємні козаки. Проте відмежування покозаченого поспільства від козацтва почалося значно раніше. Цей про-

цес відзначався особливою складністю. Гетьман змушений був маневрувати: з одного боку наказував поkozаченим розходитися по домівках, уникаючи при цьому репресій проти них, з другого — заборонив шляхті повертатися до володінь, допоки сейм не затвердить договору, а від тієї, що наважувалась приїжджати до маєтків, вимагав «скромного» поводження з підданими¹²².

З грудня пришвидшується становлення радикального угруповання старшини, до складу якого входили полковники Д. Нечай, Кривоносенко, Мартин Небаба, Лук'ян Мозиря й деякі інші. Воно не приховувало невдоволення умовами договору, виступало проти поновлення діяльності польських органів влади, великого й середнього землеволодіння й прямо чи опосередковано підтримувало настрої та дії поkozаченого поспільства. Є підстави для припущення, що саме в грудні, вочевидь, керовані нижчою старшиною, маси козацьких низів і «випищиків» (особи, котрі не потрапили до козацького реєстру) вчинили похід до Чигирина, де зустрілися з гетьманом. Вони докоряли йому, що «замирився з польським королем без їхньої військової ради», а нині, коли вони почали повертатися до домівок, їх переслідує шляхта. А відтак переконували його разом «з ними за віру християнську проти короля і ляхів стояти», інакше погрожували обрати гетьманом когось іншого, «а він, Богдан, як хоче»¹²³.

Ратифікація сеймом на початку 1650 р. умов Зборівського договору зняла перешкоду (у формі заборони Б. Хмельницького) шляхті й урядникам повертатися до маєтків, поновлювати старі форми господарювання й вимагати від підданих послушенства. Вже 20 січня канцлер звернувся з універсалом до селян Богуславського староства, наказуючи віддавати «належне послушенство» й «повинності всілякі» його наміснику¹²⁴. В лютому розпочався процес масового прибуття шляхти до володінь, що супроводжувався наростанням конфліктів з підданими. Саме на цей час й припадає завершення складання списків козацького реєстру. Успішне розв'язання цієї складної проблеми стало результатом гнучкості заходів гетьмана. Зокрема, він пішов на поступки поkozаченим, дозволивши значній частині «випищиків» залишитися у війську в офіційному статусі обозних та джур козаків¹²⁵.

І все ж складання реєстру, повернення шляхти до маєтків, її спроби повернути покозачених селян у підданство, а також розправи над непокірними зумовили нове загострення соціальної напруженості. На теренах Кальницького полку (північно-східні райони Брацлавщини) у володіннях С. Корецького спалахнуло потужне повстання селян, спровоковане стратами учасників визвольної і соціальної боротьби. Король змушений був звернутися із спеціальним листом до князя, в якому осудив його дії й попередив не давати приводів для розриву Військом Запорозьким Зборівського договору. У березні Ян Казимир знову нагадав князю не подавати «причини для зірвання миру». Водночас наказав гетьману не допускати участі козаків «у цих бунтах»¹²⁶. Спалахнуло повстання і в Запорозькій Січі, очолюване козаком Домонтівської сотні Черкаського полку Яцьком Худолієм, котрого проголосили гетьманом Війська Запорозького¹²⁷. Залишалася впливовою опозиція гетьману з боку радикального угруповання старшини¹²⁸.

З метою розробки головніших принципів соціальної політики гетьман провів у другій декаді березня у Києві розширену старшинську раду й переговори з А. Кисілем. Вони проходили у складній обстановці, бо до міста зібралося приблизно 10 тис. покозачених осіб і «випищиків», котрі 16 березня зробили спробу оволодіти замком й «знести» київського воєводу. Хоча за наказом Б. Хмельницького бунтівників розігнали, все ж з метою уникнення подальших заворушень він розпорядився усіх «випищиків» поновити у козацькому реєстрі. Зважаючи на масштаби спротиву поспільства спробам шляхти навести його у «звике послушенстві», А. Кисіль прийняв наступні пропозиції гетьмана й старшини, вироблені на старшинській раді:

заборонити заможній шляхті — католикам повертатися до маєтків, і вона мала посилати до них слуг — православних українців;

домогтися припинення зібрання шляхтою податків і поборів з підданих до того часу, поки не повернуться з Варшави послы, котрі виїжджали туди зі списками козацького реєстру й проханнями Війська Запорозького. Вона мала задовільнити-

ся надходженнями прибутків з шинків і млинів й воднораз «якнайскромніше поводитися з підданими»¹²⁹.

Ця домовленість стала помітним успіхом гетьманської внутрішньої політики й спрямовувалася на пом'якшення соціальної напруги. З другого боку, ухвали Київської ради чіткіше окреслили курс уряду на виокремлення реєстрового козацтва у привілейований стан й залишення селянства у статусі підданської верстви. Отримавши звістку про придушення повстання у Січі, Б. Хмельницький вдався до рішучих заходів у боротьбі з бунтівниками, особливо тими, хто наважувався розправлятися з шляхтою, її слугами, урядниками тощо. Вже у Києві на очах у А. Кисіля стратили 5 зачинщиків виступу у Кальнику, а інших віддали «на суд полковників». Було ухвалено «усюди розіслати універсали», що зобов'язували б полковників «карати горлом» бунтівників. Окремі феодали отримували гетьманські універсали про підданство й послушенство їхніх підданих, котрих за непослух мали карати місцеві органи влади¹³⁰.

Проте дії репресивного характеру не змогли істотно загальмувати виступів населення проти поновлення старих порядків. Особливо великого розмаху вони набрали у Брацлавщині, де користувалися підтримкою Д. Нечая й полкової старшини. Щоб нагнати на шляхту страху, полковник попрохав очаківського бея надіслати татар, поява яких викликала її втечу з маєтків. Скарги на «свавілля» Д. Нечая посипалися королю і він наказав Б. Хмельницькому покарати полковника «за такий великий злочин», а пізніше поставив вимогу скарати його «на горло», на що гетьман обмежився лише суворим попередженням полковнику, аби «вів себе як слід»¹³¹. Водночас, йдучи назустріч домаганням брацлавської шляхти, Ян Казимир порушив перед гетьманом проблему виведення з її маєтків козаків, щоб ті «не привласнювали собі панських ґрунтів» і не підбурювали підданих до непослуху¹³², від розв'язання якої той ухилився.

Аналіз форм боротьби селян і міщан Брацлавщини й інших регіонів козацької України весною 1650 р. промовляє, що найпоширенішими серед них були: покозачення, відмова впускати шляхту до маєтків, ігнорування розпоряджень шляхти, її слуг та

органів влади визнати своє «підданство» й виконувати повинності, наймання на службу до козаків, переселення в інші райони та у Слобожанщину (терени Московії), розправи над шляхтою, створення загонів з кількох поселень тощо. В цьому відношенні важливими є свідчення А. Кисіля, висловлені у листі від 29 березня до короля. «Сам плебс, відокремлений від реєстрів, котрий було покозачився, — зазначає він, — різних вживає засобів, аби панам своїм не віддавати підданства: одні, продавши все і позбавившись всього, подалися до козаків джурами і на постій, другі з усім ідуть за Дніпро, а деякі (яких кількість є найменшою) панам своїм уже кланяються». На його переконання, селяни хочуть мати або дуже малі податки, або зовсім їх не мати «і лише за назвою (титолом) бути підданими»¹³³.

У різних куточках Гетьманщини спалахували виступи проти шляхти, вчинялися на неї напади. Згадуваний шляхтич Я. Чернавський розповідав російським послам у Варшаві, що «хлопи, збунтувавшись», вбивають шляхту, котра з'явилася до володінь. «Всюди повно бунтів по різних місцях, — писав на початку травня київський воєвода королю. — Сьогодні маю відомості про них із Самійлова, Котельні, Вінниці й з інших місць»¹³⁴. Значні заворушення відбувалися в околицях Чернігова, Стародуба й Почепа. Чимало «свавільних людей» зібралось у Любечі, й гетьман домагався від новопризначеного чернігівського полковника Степана Пободайла схопити їх зачинщиків й відіслати для покарання до Києва¹³⁵. М. Голінський занотував інформацію, що надійшла «з України», такого змісту: «панів до маєтків за універсалами Хмельницького в цілому впускають, але так їх шанують, що самі (селяни. — *Авт.*) над ними панують, а інших убивають як то п. Казимира Пясочинського під Вінницею»¹³⁶.

Звертає увагу на себе намагання радикально налаштованих полковників протидіяти поновленню польсько-шляхетських порядків у порубіжних з Гетьманщиною теренах. Особливо успішною у цьому відношенні виявилася політика Д. Нечая у Летичівському повіті. По-перше, він дбав про зміцнення залоги у Шаргороді, яка разом із загонами покозаченого люду успішно протистояла намірам поляків витиснути їх за межі Подільського воєводства¹³⁷.

По-друге, проводив економічну блокаду окупованих районів. За визнанням М. Потоцького, «збіжжя на Україні купувати не дозволяють. Подільським і покутським підданам вільного переїзду забороняють, і українським [підданам] приїздити із збіжжям і живністю на ярмарки і торги подільські і покутську не дозволяють. Такі повторюють слівця: “Нехай ляхи, як пси, з голоду здихають” ... Я ж із тих їх вчинків бачу, що вони доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства і дай Боже, аби не задумали вчинити між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли, щоб мати відокремлене від в. кор. м. володіння, як то всі говорять»¹³⁸. По-третє, вочевидь, за його ініціативи, козацькі підрозділи й заго-ни повстанців нападали на шляхетські маєтки й забороняли підданам виконувати повинності на користь панів. По-четверте, Д. Не-чай розпорядився приймати переселенців з Подільського й інших воєводств, котрі з різних причин залишали свої оселі. За даними анонімного автора, «хлопи від Львова, від Стрия, від Устя таборами йдуть між Прутом і Дністром через Волоську землю до Могилева, на Україну з-за утисків жовнірів й обіцяють в подальшому війну, йдуть щодня»¹³⁹.

За таких обставин у Летичівському повіті шляхтичі не могли відчувати себе повноправними власниками і володільцями маєтків, домогтися повернення до «звиклого послушенства» підданих, виконання останніми повинностей й виплати податків. Як визнавав анонімний автор листа, написаного у Кам'янці десь у кінці березня — на початку квітня, «не мислять хлопи там біля Бара і тим паче за Баром і у Подністров'ї ніколи панських повинностей відбувати і панів своїх слухати, а також визнавати своє послушенство панам. Мої власні хлопи від мого посланця-русина листа, написаного навіть у лагідному тоні, жодним чином не хотіли взяти із-за того, що від мене, їхнього пана, був написаним»¹⁴⁰.

Не припинявся спротив відродженню у Гетьманщині феодалних порядків і влітку. В червні спалахували всюди «бунти» у Київському воєводстві. Особливо сильним стався виступ в околицях Киселева, де повстанці розташовувалися обозом¹⁴¹. У північних районах Брацлавщини з покозачених селян і міщан сформувався полк під проводом Волошина. Чимало з них продовжували

гуртуватися навколо Д. Нечая¹⁴². Як і раніше, козаки продовжували проживати у шляхетських маєтках Брацлавського воєводства. У липні відбулися масові заворушення на терені Ніжинського полку, де, як скаржився М. Потоцький Б. Хмельницькому, «хлопи бунтують, не хочуть віддавати послушенства, а все це з волі козаків і місцевого полковника (П. Шумейка. — *Авт.*)...¹⁴³

Значного розмаху набрав опришківський рух у Кам'янецькому повіті. Особливо непокоїли шляхту й М. Потоцького дії загону Мудренка, базою якого слугували нетрі Медоборів неподалік Дністра. Великий гетьман вислав проти них корогви під проводом полковника Яна Кондрацького, котрий розгромив табір опришків й захопив до полону 21 особу, включаючи ватажка. У Кам'янці Мудренка й кількох його товаришів після тортур посадили на палі, а інших, жакливо покалічивши, відпустили на пострах подолянам¹⁴⁴. Не припинялися окремі виступи у Волині. Наприклад, селяни Литовижа, очолювані священиками, зі словами: «Нехай ваш бісів пан не до польського права, але до пана Хмельницького нас позиває, бо ми ся права лядського не боїмося!», побили панського слугу¹⁴⁵. Джерел про спротив селян поновленню польсько-шляхетських порядків у Галичині нам виявити не вдалося.

Новий потужний спалах боротьби селян у Лівобережжі та правобережній частині Київського повіту стався в останній декаді серпня-вересні. Приводом до нього послугували мобілізаційні заклики Б. Хмельницького козакам («хто був у Війську і хоче собі заживати козацьких вольностей») негайно, під загрозою кари смертю, збиратися під Уманню. Вони супроводжувалися листами «на охотника», за якими, як свідчив ніжинський підстароста, «хлопство, як волосся на голові, повстало»¹⁴⁶. Десь за тиждень-півтора «все Задніпров'я, — за твердженням А. Кисіля, — облилося невинною шляхетською кров'ю». Було вбито слугу його брата у Золотоноші, 40 німецьких піхотинців, котрі прямували з Мени до Києва, у Гоголеві зазнали нападу: в них забрали зброю і майно, а 4 осіб забили. Загинули шляхтичі в Остері, Ярошеві, Лушові, Мрині й інших поселеннях. А. Кисіль негайно вислав до Б. Хмельницького шляхтича Люлю з листом, благаючи надіслати козацький полк для придушення виступу й покарання убивць шляхти¹⁴⁷.

Розвитку повстання сприяли дії полковників М. Небаби, П. Шумейки, новопризначеного чернігівського полковника Івана Богуна й інших старшин. Є дані джерел, що саме І. Богун зорганізував 16 тис. покозачених осіб, з якими вирушив до Києва. Вони захопили переправи через Дніпро й продовж тижня контролювали місто та його околиці, розправляючись із шляхтою¹⁴⁸.

Дізнавшись про повстання, Б. Хмельницький діяв рішуче. Відправив київський полк для його придушення. Універсалом від 30 вересня дозволив шляхті разом із полковниками карати бунтівників смертю¹⁴⁹. У цілому ж до кінця вересня його основні вогнища були придушені. Помітно зростає кількість гетьманських універсалів магнатам і шляхті на володіння маєтками та «послушенство» підданих. В окремих випадках органи влади допомагали польським сановникам (зокрема, М. Потоцькому) збирати з них податки «ведлуг можности»¹⁵⁰. І все ж відновлення дореволюційних соціально-економічних відносин проходило вкрай мляво, оскільки селяни проявляли відвертий непослух, який час від часу обертався у розправи над панами. В кінці жовтня А. Кисіль констатував: «послушенство наших підданих все зменшується», через що «одні тепер є панами своїх маєтків тільки за назвою, інші ж — і не по суті, і не за назвою»¹⁵¹. Трішки пізніше М. Потоцький скаржився на Б. Хмельницького, що той нікому не віддає маєтків, а він, котрий раніше з них одержував 150 тис. злотих прибутку, тепер не має жодного злотого¹⁵².

Оскільки стає явною підготовка Речі Посполитої до поновлення воєнних дій, десь у середині листопада, якщо не з ініціативи то з мовчазної згоди місцевих органів влади, розпочалося нове повстання козаків і підданих проти шляхти й урядників. За даними шляхтичів, котрі втекли до російського міста Севська, «за Хмельницького велінням» в усіх містах «урядників почали вбивати козаки, внаслідок чого вони втікають до литовської сторони»¹⁵³. Подібна ситуація склалася і на Брацлавщині¹⁵⁴. На початок 1651 р. майже з усієї території Гетьманщини було вигнано шляхту й урядників, а відтак селяни знову відчували себе вільними особами.

В цей час різко загострилася обстановка на терені Летицького повіту, де польські підрозділи намагалися не тільки ви-

тіснити козаків з його східної частини, але й порубіжних районів Брацлавщини. Зі свого боку, Д. Нечай прагнув розширити у його межах територію полку, змушуючи залоги жовнірів відходити на лінію р. Лядава — м. Бар — м. Летичів. Домагався цього проведенням економічної блокади районів, що контролювалися польською владою, та утвердженням між ріками Мурафою та Немією козацького устрою. Як визнавав С. Лянцкоронський, «козаки тут зле роблять: на сім і більше миль привласнюють собі юрисдикцію, сотники всім управляють на цьому боці лінії і далі хлопів бунтують супроти жовнірів. Тут вже справді створюють центр великого свавілля, жовнірам на лежах забороняють хліба; до міст не впускають, із сіл залоги зганяють...»¹⁵⁵.

Вторгнення 20 лютого польського війська у Брацлавщину підняло на боротьбу населення краю, в якій селяни взяли саму активну участь. Попри розгром брацлавського полку та смерть Д. Нечая у Красному, вони разом із козаками, міщанами й опришками спромоглися затримати просування противника на місяць, що дозволило Б. Хмельницькому завершити мобілізацію війська й перейти у контрнаступ. До складу вояків поголовно приймалися не лише селяни й міщани козацької України, але й Житомирського, Овруцького й Летичівського повітів, серед населення яких поширювалися відозви гетьмана підніматися на боротьбу¹⁵⁶. Наступ основних сил українського війська з Погребищ на Пилявці з виходом в околиці Зборова й допоміжних — через Меджибіж на Кам'янець й поверненням до табору гетьмана — зумовив виступи селян (переважно у формі покозачення, втеч, нападів на шляхту та її садиби) у Кам'янецькому, Луцькому й Кременецькому повітах, східній й південній частинах Руського воєводства. В кінці квітня з Чорного Острова повідомляли: «... вже все поспільство повстало»; трохи пізніше анонім констатував, що до Б. Хмельницького звідусіль «збирається все хлопство...»¹⁵⁷.

Джерела промовляють, що помітну роль у виступах селян Галичини у травні-червні відіграли пропагандистська й організаційна діяльність розісланих гетьманом агентів та його універсали-звернення «до хлопства». Так, в останніх Б. Хмельницький закликав селян до боротьби, обіцяючи кожному з них «усілякі

вольності під час володарювання свого...» Є дані, що «цими універсалами Хмельницький дуже бунтує хлопів і Русь збунтував, обіцяючи їм всілякі вольності від роботизни (панщини й інших трудомістських повинностей. — *Авт.*), аби тільки виплачували чинш щороку. Хлопам дуже засмакувала ця вольність і так, що живе з хлопів пішло до домового повстання». Особливої сили воно набрало у Покутті¹⁵⁸. Активізувалися дії селян у Волині. Так, у Луцькому повіті селяни Завізова, Кухарова, Симонова й Угольців спустошили шляхетський маєток у Богурині. Мешканці Перемильки й Мошкова вчинили напад на володіння П'ясецького, Чорнижа — захопили майно В. Масальського, Милостова — допомогли козакам переправитися через Горинь, а, запросивши їх до себе, привласнили майно шляхтичів Ростків, Сенютів, Чапличів. Загін селян Великого й Малого Стидина та Липнян погромив маєтки шляхтичів Лещинських й М. Улятовського. Кілька сотень осіб нараховував загін повстанців із міщан Колків та селян навколишніх сіл, який прогнав з міста корогву шляхти Овруцького повіту¹⁵⁹.

Залишення 30 червня військом кримського хана поля битви під Берестечком у критичний момент її розвитку та примусове затримання Іслам-Гіреєм Б. Хмельницького при собі обумовили у кінцевому рахунку поразку українців. Наступ на Гетьманщину польської і литовської армій поставив її на грань загибелі. Реальна загроза втрати завоювань підняла на їх захист всі прошарки населення, включаючи селянство. Воно активно відгукнулося на універсали-заклики гетьмана братися за зброю. Український літописець Йоахим Єрлич засвідчив, що у Київщині (її північних і центральних районах) селяни «начебто як на мед, так кинулися до свавілля, молоді й старі, не дбаючи, що наступали косовиця й жнива...»¹⁶⁰.

Особливо масового й запеклого характеру набрала боротьба в центральній й східній частинах Подільського воєводства та західній — Брацлавського (між ріками Дністер й Південний Буг). Відправлені О. Конєцпольським слуги з листами до підданих у маєтках між Дністром і Південним Бугом повернулися звіттю ледь живі. Недостежа й Іванчул — полковники покозаченого поселства — розіслали універсали до мешканців міст й сіл із відоз-

вою прибувати до їхнього табору біля Дербчина (неподалік Шаргорода). Швидко тут зібралось кілька тисяч осіб, котрі й не думали «бути слухняними своїм панам». Вони заявляли шляхті, що «краще загинути, ніж панам віддавати звикле послушення. Якщо Хмель програв, то ми можемо виграти й мати тепер іншого гетьмана»¹⁶¹. Шляхта Брацлавського воєводства послала по допомогу до М. Потоцького, бо «хлопи не хочуть впускати їх до маєтків..., все спалили біля Вінниці й Брацлава». У його східній частині з козаків й покозачених селян і міщан формували полки І. Богун та Йосип Глух¹⁶². Розгорталася боротьба і в Київщині. «Почавши від Фастова, — читаємо в одному з листів, — всі хлопи стоять таборами разом з козаками з усім своїм майном і живністю»¹⁶³.

З середини серпня визвольна й соціальна боротьба помітно посилюється. 18 серпня А. М'яковський повідомляв брату короля: «Ворог не хоче впускати нас за Білу Церкву... тепер ми оточені ворогом звідусіль — попереду, з боків і позаду. Селяни руйнують за нами мости й переправи, погрожуючи нам: “Якщо б ви і хотіли втекти, то не втечете”»¹⁶⁴. Розгорталася полум'я повстання на Чернігівщині, внаслідок чого литовське військо, що зайняло Київ 4 серпня, було відрізане від баз у Білорусі¹⁶⁵. Активізуалися дії загонів покозачених осіб та опришків у Подільському воєводстві, які, за свідченням сучасника, «по усьому Поділлю лютують й беруться за Кам'янець...»¹⁶⁶. Найбільшими силами керували: козаками й покозаченими повстанцями полковник І. Александренко й «подністрянськими розбійниками — опришками» — полковник Чуйко. Об'єднавшись, вони винищили всю шляхту в околицях Бару й вчинили похід до Кам'янця, яким ледь не оволоділи. Повернувшись до Бару, перетворили його у центр руху. Після трагічної загибелі Чуйка І. Александренко на чолі сформованого Подністровського полку подався до Білої Церкви¹⁶⁷.

В першій декаді вересня становище об'єднаної польсько-литовської армії у Германівцях помітно погіршилося, оскільки реальною ставала загроза її оточення. За словами польського офіцера Станіслава Освенціма, жовніри потрапили майже в облогу, бо «вороги захопили всі гостинці, паси й дороги, жодних до війська і з війська не пропускали відомостей, турбували наших частими су-

тичками, але найбільше морили нестерпним голодом, не пропускаючи жодної до війська нізвідкіля живності, так що хлопи по селах і містечках, глумлячись з наших, волали: “Ляхи наших облягли від Дніпра, а наші ляхів від Вісли”»¹⁶⁸. При наближенні польських підрозділів часто міщани й селяни залишали поселення і зі своїм скарбом переїжджали до табору українського війська під Білою Церквою. Так, наприклад, вчинили мешканці Фастова й навколишніх сіл. «Жодного хлопа не залишилося, — стверджував шляхтич Х. Божинський, — всі як з міста, так і з сіл разом з козаками пішли до Білої Церкви, спочатку перед собою вислали майно й худобу, про жодний мир і не думають...»¹⁶⁹

Враховуючи складність обстановки, М. Потоцький погодився на переговори. Проте великі поступки зроблені українською делегацією, очолюваною І. Виговським (згода на 12-тис. козацький реєстр, розташування польських підрозділів на козацькій території й ін.), викликали масове обурення у радикально налаштованих козацьких низів й покозаченого поспільства, що влилося до лав війська. 16 вересня воно переросло у повстання, в якому взяло участь до 10 тис. осіб. Негайно прибувши під Білу Церкву, гетьман наступного дня придушив його, наказавши стратити 15 провідників заколоту¹⁷⁰. Правда, попередні умови замирення були скасовані. Польсько-литовське командування поновило воєнні дії, але успіху не досягло. Врешті-решт 28 вересня укладається Білоцерківський договір, який передбачав обмеження теренів Гетьманщини одним Київським воєводством, скорочення козацького реєстру до 20 тис. осіб, заборону козакам проживати у Брацлавському й Чернігівському воєводствах, повернення шляхти до маєтків й поновлення виконання їх підданими «звиклого послушенства» й ін.¹⁷¹

Зрозуміло, що умови договору не могли задовольнити козацтво й покозачене поспільство, а відтак відразу ж серед них почало проявлятися невдоволення. «Одні раді миру, інші не дуже, — констатував польський офіцер Станіслав Маховський, — як ті, котрі мають бути виписані з 40000, так і ті, котрі повинні вибратися з шляхетських маєтків і перебратися до визначних місць»¹⁷². Частина козаків подалася на Січ, а в деяких поселеннях почалися розправи над шляхтою, як наприклад, у Кобижчі та в Царкові¹⁷³.

Гетьман, намагаючись не допустити спалаху повстання, з одного боку, переконував М. Потоцького не поспішати із розташуванням на постій жовнірів у Брацлавщині, а з другого — наказав невдоволеним особам розійтися із «куп» по домівках, визнати своє підданство панам й приступити до виконання «всіляких повинностей»¹⁷⁴.

Проте вживані заходи виявилися неспроможними запобігти розгортанню масового руху. Так, у Брацлавщині бунтували козаки Брацлавського, Кальницького й Уманського полків, котрі не хотіли переселятися. Коли ж сюди увійшли корогви жовнірів й почала повертатися шляхта, розпочалися сутички. Б. Хмельницький намагався, правда, безуспішно, переконати А. Кисіля й польське командування у доцільності не переселяти козаків до весни у межі Київщини, не допускати щодо них переслідувань¹⁷⁵.

Особливої сили спротив набрав у Чернігівщині. Чернігівський полковник С. Пободайло порадив литовському хорунжому Криштофу Пацу не поспішати з надісланням слуг до маєтків, аби потім «не довелося каятися»¹⁷⁶. На початку другої декади жовтня у Любечі козаки провели раду, що ухвалила направити до гетьмана С. Пободайла, аби домовитися з ним про їхнє залишення у своїх домівках. Не впевнені у позитивному результаті його місії, вони почали збиратися у дорогу на Полтавщину. «Всі, хто були козаками (а були це заможніші хлопи й більша частина їх), — повідомляв 27 жовтня А. Кисіль М. Потоцькому, — хочуть залишити міста й села, піти за Полтаву до Мерли й московського кордону. Вже молотять гумна, всюди готуються в дорогу й чекають на свого Пободайла». Спочатку гетьман розпорядився було ув'язнити С. Пободайку й підготувати 4 полки до каральної експедиції у Чернігівщину, проте незабаром звільнив його й дозволив повернутися до полку¹⁷⁷.

Виникали конфлікти і в процесі складання нового реєстру. Особливо великий спалахнув у Корсунському полку, де на початку грудня козаки «при участі всього поспільства» під проводом экс-полковника Л. Мозирі вбили білоцерківського полковника Михайла Громику, котрий проводив реорганізацію полку, й побили новопризначеного полковника й старшину, які вимагали «при-

пинення бунту». Зібрана полкова рада ухвалила надіслати гетьману попередження, зміст якого полягав у наступному: «Дістануться й голови, якщо не припинять виписів». Б. Хмельницький негайно направив туди генерального осавула Демка Лисовця, котрий придушив виступ й схопив Л. Мозирю. Після допиту в Чигирині полковника стратили 29 грудня. Новопризначений корсунський полковник Кілдієв отримав наказ гетьмана, аби «всіх тих, через яких сталася смерть небіжчика (М. Громики — *Авт.*), карав без винятку»¹⁷⁸. В січні 1652 р. складання реєстру завершилося.

В грудні 1651 р. у Лівобережжі спалахнули перші виступи, «випищиків» і поспільства, спрямовані власне проти володаря булави. Вони, зауважував С. Освенцім, «іншого собі гетьмана, якогось Удовиченка, обрали...» Б. Хмельницький швидко придушив цей виступ, стративши понад 10 повстанців¹⁷⁹. Проте невдовзі частина бунтівних селян і козаків звернулася до нього із застереженням, оскільки, мовляв, «ти від нас відступив і побратався з ляхами, то ми оберемо собі іншого гетьмана й будемо воювати, а працювати до панів своїх не підемо...» Й, справді, обирають гетьманом якогось полковника Бугая, котрий закликав підданих не слухатись панів¹⁸⁰. Проте і цей виступ, як і попередній, був приборканий. Тим не менше, заворушення у Лівобережжі не припинялися. Взимку 1652 р. їх очолювали С. Пободайло, Півторакожух та Дедюля¹⁸¹. Не стихали вони і у Брацлавщині. Особливий розрух серед козаків Київщини стався під час просування польських корогв до Стайків і Ржищева, коли проходили через «козацькі гнізда»¹⁸². Масового характеру взимку 1652 р. набрали у Подільському воєводстві переселення селян і міщан на терени Молдавії та опришківський рух. «Подністровські опришки, — повідомляв С. Калиновський королю, — роблять великі безчинства. Нападають на шляхту, розбійничають по шляхах, вчиняють наїзди на міста, палять, стинають, спустошують й інакшого не має способу їх втихомирити, як заборонити їм мати схованку у Валахії». На його думку, вони «знищили все Поділля»¹⁸³.

Поява наприкінці лютого 1652 р. польських підрозділів у Чернігівщині спровокувала нову хвилю виступів поспільства, яке залишало міста й села. На терені Прилуцького полку повстанці

розгромили корогву Яна Семашка. На Роменщині вони вчинили спротив корогвам С. Маховського, котрий наказав спалити м. Липівку й двоє сіл, а їхніх жителів вирізати¹⁸⁴. Виступ населення Прилуцького полку підтримав миргородський полковник Матвій Гладкий, за розпорядженням якого покозачене поспільство стало збиратися до обозів біля рік Хорол, Псьол, Ворскла. Виникають великі слободи на Миргородщині, Полтавщині й Гадяччині¹⁸⁵. Помітно зростає переселення селян, козаків і міщан на територію Московії. Якщо вірити даним шляхтича Грабовського, лише весною туди перебралося 20 тис. українців¹⁸⁶.

За обставин загострення соціально-політичної ситуації, вочевидь, група радикально налаштованих старшин вирішила усунути від влади гетьмана. Проте змову викрили й за ухвалою старшинської ради стратили 2-х полковників і 6-х сотників¹⁸⁷. Однак, цей крок не загальмував наростання невдоволення політикою Б. Хмельницького. Козаки Миргородського й Прилуцького полків обрали гетьманом Вдовиченка, котрий почав формувати військо, готуючись до боротьби з володарем булави. Його дії знайшли схвалення з боку полтавського полковника Мартина Пушкаря¹⁸⁸. З'явилася загроза спалаху громадянської війни. І її насування вчасно вловив Б. Хмельницький, котрий у другій декаді травня розпочав мобілізацію полків для наступу на польське військо.

Розгром 2 червня поляків під Батогом став потужним чинником спалаху повстання у Брацлавщині, Київщині й Чернігівщині. «И в том року, — занотував Самовидець, — знову по городах много панов пропало, которіе на свої маетности понаездили были, бо знову оньїх посполство позабивало, и козаки, що уступили были з своїх дворов, знову ся понаворочали»¹⁸⁹. Шляхта панічно залишала маєтки, й на початок третьої декади червня її майже не залишилося на теренах козацької України у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Внаслідок походу українського війська до Кам'янця було звільнено від польського управління Летичівський й більшу частину Кам'янецького повітів. Помітну роль у процесі їх підпорядкування гетьманській владі відіграли опришки під проводом Карпана, котрий підлягав

О. Гоголю, призначеному Б. Хмельницьким «докучати (лехам) в Поділлі»¹⁹⁰.

Батозька перемога ознаменувала виборення козацькою Україною незалежності, оскільки скасувала умови Білоцерківського договору. З цього часу й до укладення весною 1654 р. договору з Росією ні де-юре, ні де-факто гетьман не підлягав владі польського короля, хоча з політичних міркувань у листуванні з ним й представниками політичної еліти Речі Посполитої визнавав його своїм сюзереном. На цій території утверджується функціонування втвореної у ході революції Української держави. За свідченням у 1653 р. сотника Пилипа Уманця у листі до севського воєводи від 1653 р., «тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря не має. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю»¹⁹¹. Українська влада, очолювана гетьманом, фактично визнала основні соціально-економічні завоювання селянства, а відтак є підстави стверджувати, що четвертий період Селянської війни ознаменувався її успішним завершенням на цій території (на теренах решти українських земель вона, як і революція в цілому, зазнала поразки).

Селянська війна мала наступні особливості:

спалахнула в умовах розвитку Національної революції, а відтак органічно поєднувалася з національно-визвольною та конфесійною боротьбою й стала її важливою складовою; в період свого найвищого піднесення (літо-осінь 1648 р.) вона носила всеукраїнський (а не локальний) характер; точилася у найрізноманітніших формах: від самих пасивних до самих активних, що часто поєднувалися, накладалися й перепліталися між собою; вістря боротьби спрямовувалося не лише проти польських, католицьких чи уніатських феодалів, й українських та православних, світських і духовних, а також Польської держави як власника; вона велася й проти внутрішньої політики українського уряду, коли та проводилася на відродження дореволюційної системи соціально-економічних відносин;

основним генератором соціальної активності селянства виступала не утопічна мрія побудови «царства Божого» на землі, а слугував козацький ідеал, й боротьба за здобуття козацького імунітету (особиста свобода, право приватної власності на землю й сільськогосподарські угіддя, функціонування самоуправління) набрала всеукраїнського масштабу й реалізовувалася у поголовному «покозаченні»; мала чимало спільного із Селянськими війнами в інших європейських країнах та боротьбою селян у Центральній і Західній Європі під час революцій XVI–XVIII ст.

Селянська війна мала такі наслідки:

відіграла вирішальну роль у докорінній зміні форм земельної власності. Адже було ліквідовано велику (магнатську), середню й, за незначним винятком, дрібну шляхетську власність, власність католицької й уніатської церков, короля (Польської держави), шляхетське та єврейське орендне землеволодіння. На її місці постала земельна власність козаків, селян, міщан та молоді Української держави; призвела до ліквідації феодального фільварково-панщинного господарства, що базувалося на кріпацтві й панщині, та утвердження індивідуального селянського й козацького (протофермерського) господарства. Його ефективність виявилася значно вищою за фільварок й господарство підневільного селянина. На відміну від регіонів, що залишилися за межами козацької України, в яких господарство переживало глибокий занепад, а відтак панував голод, у Гетьманщині, дякуючи господарській активності селян і козаків, оброблялися старі й освоювалися шляхом займанщини нові орні землі й сільськогосподарські угіддя, внаслідок чого сповна задовольнялися потреби населення у продуктах харчування, ціни на які відзначалися дешевизною;

в уявленнях селян сформувала ідеал справедливого розв'язання питання отримання землі у формі займанщини, що стала дивовижним витвором соціокультурного обживання земель й сільськогосподарських угідь поспільством. Власне

вона зумовила грандіозний перерозподіл земельної власності й перетворила селянина у повноцінного господаря; зумовила радикальну зміну соціальної структури суспільства, з якої було «видавлено» магнатство й шляхту (за незначним винятком дрібної), католицьке й уніатське духовенство, євреїв-орендарів, польських урядовців, і національний міський патриціат. «Вертикальна закритість» конфігурації станів, прошарків і груп виявилася зруйнованою й заміненою відносною «відкритістю». Попри привілейованість становища козацтва, воно залишалось «відкритим» для вступу до його лав представникам інших верств, прошарків і груп; кардинально змінила становище селянства, яке з феодално-залежного й закріпаченого стану перетворилося у стан дрібних, особисто вільних землеробів, котрі володіли правом власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя й вступу до козацького стану; в свідомості селян сформувала погляд на себе як на вільних людей, рівноправних з козаками. У їхньому уявленні панам/шляхті не було місця у суспільному устрої, в якому вони хотіли жити. Ідеал особистої свободи стає альфою й омегою їх соціальної поведінки; слугувала надзвичайно потужним чинником розгортання Національної революції, надаючи їй виразно окреслену соціальну спрямованість й посилюючи радикалізм форм боротьби; вчинила істотний вплив на формування державних інституцій, особливо на місцевому рівні; відіграла вирішальну роль у зриві реставрації дореволюційної системи соціально-економічних відносин; деструктивні складові перебігу Селянської війни поряд з іншими чинниками (воєнні дії, свавілля вояків, поведінка татар, епідемії, голодівки й ін.) стали однією з важливих причин руйнування поселень, їх обезлюднення (особливо за межами козацької України); в уявленнях селянства витворений у Гетьманщині лад бачився йому справедливим суспільством й впродовж наступ-

них десятиріч слугував знаменом спротиву поновленню феодалної системи, надією і вірою у можливість повернення світлих часів. Польський анонімний автор трактату «Думка певної особи», описуючи настрої поспільства Правобережної Гетьманщини у кінці 60-х рр. XVII ст., підкреслював, що соціальні відносини, які панували у ній, продовжували приваблювати населення інших регіонів. «Скаже хтось на це: “А чого б це до тих козацьких міст мали (люди) тиснутися?”» — зазначав він. — Відповідь: «Тому, що там жодної панщини ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: “Раз її нам вважай господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової вивів”. Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був прорк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г[осподом] Богом від обіду і до вечері»¹⁹².

¹Ярошинський О. Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. — К., 2005. — 460 с.; 3 карти.

²Детальніше див.: Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — К., 2003. — Вип. 3. — С. 369–414.

³Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 49.

⁴Рубинштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов. — 1936. — № 4. — С. 35–46; Скубицкий Т. К вопросу о периодизации крестьянской войны 1647–1658 гг. на Украине // Под марксистско-ленинским знаменем. — 1936. — № 1. — С. 134–135; Его же. К истории крестьянской войны (1647–1658 гг.) // Под марксистско-ленинским знаменем. — 1936. — № 4. — С. 46–67.

⁵Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). — К., 1940. — С. 55–67.

⁶Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. — М., 1954. — С. 127; Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. — Ленинград, 1959. — С. 140; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К., 1985. — С. 44; Степанков В. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1989. — Вип. 15. — С. 43–49; Шевченко Ф. П. Політичні та

економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 220, 235.

⁷Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 90–147, 163–168; Їх же. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999. — С. 54–62; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — С. 26–129, 143–147; Його ж. Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 6–7, 14–16; Його ж. Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво: 36 статей. — К., 1998. — С. 32–33, 38–40.

⁸Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 189–194.

⁹Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) — С. 33–53, 65–68; Сорокин П. Человек. Цивилізація. Общество. — М., 1992. — С. 272–280; Ochmann S. Przyczyny wybuchu powstania Chmiłnickiego i obraz Rusina w świetle szlacheckiej publicystyki lat 1648–1650 // Acta Universitatis Wratislaviensis. — N 1059. — Historia. — T. LXXI. — Wrocław, 1988. — S. 81–91; Wójcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowie XVII w. (prawo, program, praktyka polityczna) // Historia. — Wrocław, 1988. — T. LXVI. — S. 59–74.

¹⁰Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1953. — Т. II. — С. 17.

¹¹Там же. — С. 17; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). — Warszawa, 1933. — S. 182.

¹²Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648–1654 гг. — С. 46.

¹³Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна... — С. 283.

¹⁴ВУР. — Т. II. — С. 28, 29.

¹⁵Там же. — С. 37, 39; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — С. 34, 74.

¹⁶ВУР. — Т. II. — С. 237; Іванцов І. О. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. — К., 2002. — С. 109–110, 125.

¹⁷Акты Московского государства (далі — АМГ). — СПб., 1894. — Т. II. — С. 216–222; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 50–51.

¹⁸Kojalowicz A. De rebus Anno 1648 et 1649 contra zaporovios cosacos gestis. — Vilnae, 1651. — P. 54; Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII). — Wrocław, 1961. — S. 243–245.

¹⁹АМГ. — Т. II. — С. 220; ВУР. — Т. II. — С. 47; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 27.

²⁰Легкий В. И. Указ. соч. — С. 54–59; Пиріг П. В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. — К., 1993. — С. 18–22.

²¹ВУР. — Т. II. — С. 48; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 52.

- ²²Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 4–5.
- ²³Там само. — С. 6.
- ²⁴Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 68.
- ²⁵ВУР. — Т. II. — С. 129.
- ²⁶Літопис Самовидця. — С. 51.
- ²⁷ВУР. — Т. I. — С. 129; Сергійчук В. Назв. праця. — С. 30–41.
- ²⁸Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 54–57, 654.
- ²⁹Мицик Ю. З нових документів... — С. 5–6; Борисенко В. Й. Початкові етапи становлення Української держави Богдана Хмельницького // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького. Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 грудня 1998 р. — К., 1998. — С. 10.
- ³⁰Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі — ЦДІАУК). — Ф. II. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 460–461; Архів Юго-Западной России (далі — Архів ЮЗР). — К., 1914. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 131–134, 396, 483, 489–492, 517, 630–631; ВУР. — Т. II. — С. 47; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 63–67, 69–71.
- ³¹ЦДІАУК. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 36, 38–39, 66–67; Літопис Самовидця. — С. 57; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 68–69; Сергійчук В. Назв. праця. — С. 36–37.
- ³²Державний архів у Кракові (далі — ДАК). — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 225; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі — НЛБ). ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 8; Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — № 1. — С. 126.
- ³³Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины»). Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — Москва — Иерусалим, 1997. — С. 98–105; Мицик Ю. Буремний 1648 рік... — С. 285–293; Twardowski W. Wojna domowa z kozakami, tatarami, moskwą, szwedami i węgry. — Calissu, 1681. — Cz. 1. — S. 13–16; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 77–79; Степанков В. С. Розвиток подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Науковий збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського. — Вінниця, 1993. — С. 154–156.
- ³⁴Мицик Ю. Буремний 1648 рік... — С. 289.
- ³⁵Бібліотека Польської академії наук (далі — БПАН) (Краків). ВР. — Спр. 1062. — Арк. 270.
- ³⁶НЛБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 107.
- ³⁷Мицик Ю. Буремний 1648 рік... — С. 307–308.
- ³⁸Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora. — Wrocław, 1840. — S. 12.
- ³⁹Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676 рр.). — К., 2004. — С. 75–76; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 81–82; Мицик Ю. Максим Кривоніс // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. — К., 1998. — Книга 1. — С. 171–172; Степанков В. С. Розвиток подій... — С. 157; Sajkowski A. W stronę Wiednia. Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników. — Poznań, 1984. — S. 154–164; Serczyk W. A. Na płonącej

- Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1998. — S. 94–95; Widacki J. Książ Jarema. — Katowice, 1984. — S. 110–120.
- ⁴⁰ Еврейские хроники... — С. 105–106; Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. 1647–1658. — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 99; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 83–84.
- ⁴¹ Pamiętniki Samuela... — S. 250–254; Грушевський М. Історія... — Т. VIII. — Ч. 3. — С. 53–55; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 84–88; Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К., 1995. — С. 140–141; Dec L. Bitwa pod Konstantynowem // TeKa Historyka. — 1998. — Z. № 12. — S. 21–69; Widacki J. Op. cit. — S. 120–123.
- ⁴² Бібліотека музею Чорторийських (Краків) (далі — БМЧ). ВР. — Спр. 142. — Арк. 643; Бібліотека Національна (далі — БН) (Варшава). — ВМФ. — № 6713.
- ⁴³ БМЧ. ВР. — Спр. 142. — Арк. 543; Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 162, 519.
- ⁴⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 133.
- ⁴⁵ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфони́ма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1998. — Вип. 5. — С. 575–576.
- ⁴⁶ Франко І. Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1898. — Т. XXIII–XXIV. — С. 18, 20.
- ⁴⁷ Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 191–192, 553–555, 569–571.
- ⁴⁸ Michałowski J. Księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 151.
- ⁴⁹ ВМЧ. ВР. — Спр. 143. — Арк. 25–26; БН. ВМФ. — № 6691; ЛНБ. ВР. — Ф. 203. — Спр. Сапегів Х. — № 46; Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 394–395; Кушевич С. Назв. праця. — № 3. — С. 100; Ярошинський О. Розмах визвольної боротьби на Волині в середині XVII ст. // Бористен. — 2000. — № 9. — С. 22–23.
- ⁵⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. Сапегів Х. — № 46; Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 72–73, 154–158, 360, 409, 424–428; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 81–85.
- ⁵¹ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 74–75; Степанков В. Розвиток подій... — С. 155–156.
- ⁵² БМЧ. ВР. — Спр. 142. — Арк. 644; Кушевич С. Назв. праця. — № 2. — С. 136; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 36.
- ⁵³ БПАН (Краків). ВР. — Спр. 1062. — Арк. 270 зв.; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 5768/1. — Арк. 275; Ф. 103. — Спр. Сапегів Х. — № 137; ДОВ. — С. 100–102; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 89–91; Степанков В. Розвиток подій... — С. 158.
- ⁵⁴ ДАК. — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 225; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 129зв.–130; Мицик Ю. Буремний 1648 рік... — С. 295–296.
- ⁵⁵ ДАК. — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 219.
- ⁵⁶ Мицик Ю. Буремний 1648 рік... — С. 302.
- ⁵⁷ БМЧ. ВР. — Спр. 142. — Арк. 680; Степанков В. Рух опришків в околицях Кам'янець-Подільського влітку-восени 1648 року // Питання історії України. Збірник наукових статей. На пошану професора Павла Михайлини. — Чернівці, 2003. — Т. 6. — С. 64–65.
- ⁵⁸ Степанков В. Рух опришків... — С. 85.

- ⁵⁹Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 56–57; Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // ЗНТШ. — Т. XXIII–XXIV. — С. 10–12.
- ⁶⁰Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯУ). ВР. — Спр. 90. — Арк. 81: БН. ВМФ. — № 2054.
- ⁶¹ДОВ. — С. 127; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1898. — Т. IV. — С. 63; Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 75.
- ⁶²Томашівський С. Назв. праця. — С. 16–17.
- ⁶³Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 138–140, 258–259, 396, 581–584; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 114–115; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 93–94.
- ⁶⁴Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 41–43; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 90–93.
- ⁶⁵Легкий В. И. Указ. соч. — С. 115–116; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 42.
- ⁶⁶Жерела... — Т. IV. — С. 269, 350; Степанков В. С. Рух опришків... — С. 85.
- ⁶⁷Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 80–83; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 118–120; Томашівський С. Назв. праця. — С. 24–35.
- ⁶⁸Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 88–99; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 121–127; Томашівський С. Назв. праця. — С. 37–47.
- ⁶⁹Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 100–105; Легкий В. И. Указ. соч. — С. 128–130; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 44–45; Томашівський С. Назв. праця. — С. 48–58.
- ⁷⁰Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 105–106; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 45; Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1998. — Вип. III. — С. 24–27; Томашівський С. Назв. праця. — С. 62–76.
- ⁷¹Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 119; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 45; Томашівський С. Назв. праця. — С. 77–89.
- ⁷²Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 2003. — С. 166; Rótczwartek J. Najdalszy zachodni pochód wojsk B. Chmielnickiego — mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). — Львів; Люблін, 1996. — С. 79–84.
- ⁷³Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников... — С. 76; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 8.
- ⁷⁴Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 190; Horn M. Walka chłopów czerwonoruskich z wyzyskiem feudalnym w latach 1600–1648. Opór chłopskie w dobrach szlacheckich. Występienia włościan przeciw obcym panom. — Kraków, 1978. — Cz. 3. — S. 45.
- ⁷⁵Томашівський С. Назв. праця. — С. 132–136.
- ⁷⁶ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 1321/II. — Арк. 183зв. — 184.
- ⁷⁷Там само. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 185; № 225/II. — Арк. 193–197; ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 36.
- ⁷⁸ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 197.

- ⁷⁹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (далі — НБУ). IP. — Ф. VIII. — Спр. 205 м/26. — Арк. 34–35; Жерела... — Т. IV. — С. 128, 141–142, 149.
- ⁸⁰ Грабовецький В. Щоб навіки єдині були // Жовтень. — 1979. — № 1. — С. 105.
- ⁸¹ Грабовецький В. Західноукраїнські землі... — С. 146–147; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 54; Томашівський С. Назв. праця. — С. 107–108.
- ⁸² БМЧ. ВР. — Спр. 398. — Арк. 26–31; ДАК. — Ф. 452. — Спр. 363. — Арк. 240–242.
- ⁸³ ДАК. — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 213; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r. — Wrocław, 1985. — S. 109, 128.
- ⁸⁴ БМЧ. ВР. — Спр. 1657. — Арк. 560; БН. ВМ. — Ф. № 9163; Бібліотека університету у Вроцлаві (далі — БУВ). ВР. — Спр. Акц. 1949/440. — Арк. 319 зв. — 320; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. — Рівне, 1999. — С. 47.
- ⁸⁵ ДАК. — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 83.
- ⁸⁶ Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 549. — Спр. 9. — Т. III. — Арк. 108; ДАК. — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 83; Ochmann S. Op. cit. — S. 174.
- ⁸⁷ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 61; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 98–99.
- ⁸⁸ БПАН (Краків). ВР. — Спр. 353. — Арк. 22; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 213–214; № 225/II. — Арк. 211; Ф. 103. — Спр. Сапегів 156, Прох. IV. — Арк. 278; Жерела... — Т. 4. — С. 171–172; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 99–100.
- ⁸⁹ Архив ЮЗР. — К., 1861. — Т. 1. — Ч. 2. — С. 363, 368.
- ⁹⁰ Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі... — С. 149; Томашівський С. Назв. праця. — С. 108–110.
- ⁹¹ ДАК. — Ф. 452. — Спр. 363. — Арк. 240; БУВ. — Спр. Акц. 1949/440. — Арк. 319 зв.–320.
- ⁹² БПАН (Курнік). ВР. — Спр. 1275. — Арк. 10 зв.–11 зв.; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 237–239; Крикун М. З історії української козацької старшини другої половини XVII століття. Полковник Остап Гоголь // ЗНТШ. — Львів, 1997. — Т. ССXXXIII. — С. 402–403.
- ⁹³ БМЧ. ВР. — Спр. 1657. — Арк. 560; ДАК. — Ф. 465. — Спр. 41. — Арк. 87; ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. Сапегів № 156, Прох. VI. — Арк. 283; Степанков В. С. Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.) // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. — Хмельницький, 1995. — С. 27.
- ⁹⁴ ДОВ. — С. 201; Мицик Ю. Три листи до історії Хмельниччини з архівосховищ Польщі // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. — К., 1995. — С. 268.
- ⁹⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — К., 1916. — Вып. 2. — С. 132.
- ⁹⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 210.
- ⁹⁷ БУВ. ВР. — Спр. Акц. 1949/440. — Арк. 280 зв.–281, 319 зв.–320; ДАК. — Ф. 452. — Спр. 41. — Арк. 85; ДБХ. — С. 104–105; Radziwiłł A. Op. cit. — Т. 3. — S. 192.
- ⁹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 5.

- ⁹⁹ Там само. — Арк. 6–7; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 226.
- ¹⁰⁰ НБУ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4128. — Арк. 159; Архив ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 199–200, 206, 246–247.
- ¹⁰¹ ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. Сапегів № XI. — № 26.
- ¹⁰² Жерела... — Львів, 1901. — Т. 5. — С. 161, 170.
- ¹⁰³ ДАК. — Ф. 452. — Спр. 363. — Арк. 371.
- ¹⁰⁴ БМЧ. ВР. — Спр. 1657. — Арк. 376.
- ¹⁰⁵ Літопис Самовидця. — С. 57.
- ¹⁰⁶ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 264; № 3882/III. — Арк. 58 зв.; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу XVII ст. в opinii повстанців // *Козацькі війни XVII століття...* — С. 38.
- ¹⁰⁷ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36. — Арк. 42; № 36 і 37/1. — Арк. 103; Мицик Ю. Полковник Ілля Голота і битва під Загаллем 1649 р. // *На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романовича Винара, з нагоди 50-річчя його наукової діяльності.* — Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. — С. 178–181.
- ¹⁰⁸ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі — ПКК). — К., 1898. — Т. 1. — С. 354.
- ¹⁰⁹ БМЧ. ВР. — Спр. 144. — Арк. 682.
- ¹¹⁰ ДАК. — Ф. 456. — Спр. 31. — Арк. 77.
- ¹¹¹ АГАД. — Ф. 3. — Спр. 35. — Арк. 26–27 зв.
- ¹¹² Там само. — Арк. 26 зв.; Крип'якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // *Історичні джерела та їх використання.* — К., 1966. — Вип. 2. — С. 124–127.
- ¹¹³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 285; Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. III. — С. 344, 347, 359, 400; ВУР. — Т. II. — С. 244–245, 251; *Хмельницкая летопись (1636–1650 гг.) // Летопись Самовидца.* — К., 1878. — С. 81; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 110.
- ¹¹⁴ Michałowski J. Op. cit. — S. 497.
- ¹¹⁵ ЛНБ. ВР. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 275 зв., 278.
- ¹¹⁶ Там само. — Арк. 285–286.
- ¹¹⁷ АГАД. — Ф. 3. — Спр. 35. — Арк. 42; ДОВ. — С. 310.
- ¹¹⁸ ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 8.
- ¹¹⁹ Cześćnik L. Sejm warszawski w 1649/50 roku. — Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978. — S. 86–87.
- ¹²⁰ ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 185. — Арк. 64; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1995. — С. 250–252, 261–263.
- ¹²¹ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 70–71.
- ¹²² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/II. — Арк. 278; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — С. 208–209.
- ¹²³ Акты ЮЗР — Т. III. — С. 404.
- ¹²⁴ ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1.

- ¹²⁵ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/II. — Арк. 79 зв.; ВУР. — Т. II. — С. 369.
- ¹²⁶АГАД. — Ф. 3. — Спр. 35. — Арк. 54–54 зв., 62; ДОВ. — С. 313–314; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т. III. — С. 188–189.
- ¹²⁷БМЧ. ВР. — Спр. 143. — Арк. 484; ПКК. — Т. II. — С. 569; Мицик Ю. А., Стороженко І. С. Засвіт встали козаченьки. Нариси. — Дніпропетровськ, 1990. — С. 105–106.
- ¹²⁸ВУР. — Т. II. — С. 340.
- ¹²⁹БМЧ. ВР. — Спр. 143. — Арк. 483–490; ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 355. — Арк. 1–2.
- ¹³⁰БМЧ. ВР. — Спр. 143. — Арк. 488–489; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 77.
- ¹³¹ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 185. — Арк. 108; ДБХ. — С. 164; ДОВ. — С. 327.
- ¹³²ДОВ. — С. 324–343.
- ¹³³ПКК. — Т. II. — С. 569–570, 571.
- ¹³⁴Michałowski J. Op. cit. — S. 550.
- ¹³⁵ВУР. — Т. II. — С. 340; ДБХ. — С. 170.
- ¹³⁶ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 344.
- ¹³⁷ДАК. — Ф. 465. — Спр. 31. — Арк. 77.
- ¹³⁸Історія України... — Т. III. — С. 191.
- ¹³⁹Там само. — С. 191; БМЧ. ВР. — Спр. 142. — Арк. 658; ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 356. — Арк. 1.
- ¹⁴⁰БМЧ. ВР. — Спр. 142. — Арк. 658.
- ¹⁴¹Там само. — Спр. 148. — Арк. 1047; БН. ВМФ. — № 6680.
- ¹⁴²Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 234; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 352.
- ¹⁴³БУВ. ВР. — Спр. Акц. 1949/440. — Арк. 433 зв.–434.
- ¹⁴⁴Kochowski W. *Historja panowania Jana Kazimierza*. — Poznań, 1840. — Т. 1. — S. 123.
- ¹⁴⁵Архів ЮЗР. — Т. IV. — Ч. 3. — С. 476–477.
- ¹⁴⁶АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36 і 37/1. — Арк. 440–441.
- ¹⁴⁷Там само. — Арк. 481.
- ¹⁴⁸НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13698. — Арк. 26; АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36–37/1. — Арк. 433–441.
- ¹⁴⁹НБУ. ІР. — Ф. I. — Спр. 13698. — Арк. 23, 30, 40; Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 433; ДБХ. — С. 189–190.
- ¹⁵⁰Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 86–98.
- ¹⁵¹ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 1453/II. — Арк. 267.
- ¹⁵²АГАД. — Ф. 553. — Від. II. — Кн. № 18. — Арк. 70.
- ¹⁵³Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 76; ВУР. — Т. II. — С. 470.
- ¹⁵⁴ДАК. — Ф. 465. — Спр. 59. — Арк. 99.
- ¹⁵⁵БМЧ. ВР. — Спр. 1657. — Арк. 383.

- ¹⁵⁶ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36 і 37/І. — Арк. 618, 701, 702, 715; ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/ІІ. — Арк. 467–469.
- ¹⁵⁷ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36 і 37/І. — Арк. 614; Спр. 36. — Арк. 612.
- ¹⁵⁸ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/ІІ. — Арк. 474, 501; ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 333. — Арк. 31; Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (Нариси) / Вид 2-е. — К., 1995. — С. 52.
- ¹⁵⁹ Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 98–99; Ярошинський О. Б. Волинь... — С. 117–119.
- ¹⁶⁰ ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 128; Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka... — Warszawa, 1853. — Т. 1. — S. 123.
- ¹⁶¹ АГАД. — Ф. 559. — Спр. 449. — Арк. 50; ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 235/ІІ. — Арк. 81; Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 225/ІІ. — Арк. 418 зв.; Спр. Оссолінських № 2286/ІІ. — Арк. 78.
- ¹⁶² ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/ІІ. — Арк. 178–178 зв., 180; Ф. 103. — Спр. Саперів 103. — Спр. XI. — № 96; ДОВ. — С. 597.
- ¹⁶³ Там само. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 235/ІІ. — Арк. 81.
- ¹⁶⁴ ДОВ. — С. 615.
- ¹⁶⁵ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 9. — Арк. 449.
- ¹⁶⁶ БМЧ. ВР. — Спр. 143. — Арк. 722.
- ¹⁶⁷ ДАК. — Ф. 452. — Спр. 363. — Арк. 630–631; ЛНБ. ВР. — Ф. 103. — Спр. XI. — № 96; НБУ. ВР. — Ф. II. — Спр. 13699. — Арк. 20; ДОВ. — С. 617; *Oświęcim S. Dyaryusz 1643–1651. Wyd. W. Czermak. — Kraków, 1907. — S. 368–369.*
- ¹⁶⁸ *Oświęcim S. Op. cit. — S. 369.*
- ¹⁶⁹ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13699. — Арк. 16–17.
- ¹⁷⁰ Грушевський М. Історія... — К., 1996. — Т. IX. — Ч. 1. — С. 352–355; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 106–107.
- ¹⁷¹ ПКК. — Т. II. — С. 598–601.
- ¹⁷² ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 23.
- ¹⁷³ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 2286/ІІ. — Арк. 210 зв.; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13699. — Арк. 25; ДБХ. — С. 228.
- ¹⁷⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/ІІ. — Арк. 537; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13699. — Арк. 31; ДБХ. — С. 228, 230.
- ¹⁷⁵ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36. — Арк. 260–261; АІІ. ВР. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 40–41; Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 1. — С. 380–382.
- ¹⁷⁶ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13699. — Арк. 42.
- ¹⁷⁷ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36. — Арк. 260; БМЧ. ВР. — Спр. 145. — Арк. 304–305, 337.
- ¹⁷⁸ АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36. — Арк. 263; ЛНБ. ВР. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 235/ІІ. — Арк. 99 зв.; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13699. — Арк. 45; ДБХ. — С. 241; Отривки из дневника... — С. 138; Sysyn F. E. *Dokuments of Bohdan Хmel'nyс'kyj // Harvard Ukrainian Studies. — 1978. — V. II. — № 4. — P. 514–517.*
- ¹⁷⁹ *Oświęcim S. Op. cit. — S. 397.*
- ¹⁸⁰ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/ІІ. — Арк. 537; Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 1. — С. 391–392.
- ¹⁸¹ Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 1. — С. 393; Степанков В. С. Антифеодальна боротьба... — С. 113–114.

- ¹⁸² АГАД. — Ф. 553. — Від. VI. — Спр. 36 і 37/1. — Арк. 275–276, 771, 797; Грушевський М. Історія... — Т. IX. — Ч. 1. — С. 393.
- ¹⁸³ ЦДІАУК. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 2.
- ¹⁸⁴ ЛНБ. ВР. — Ф. 5. — Спр. Оссолінських № 189/II. — Арк. 574; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13700. — Арк. 11; ВУР. — Т. III. — С. 211–213.
- ¹⁸⁵ ДОВ. — С. 645.
- ¹⁸⁶ НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 13700. — Арк. 14; ВУР. — Т. III. — С. 197, 203, 206, 212.
- ¹⁸⁷ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 263; НБУ. ІР. — Ф. II. — Спр. 15550–15556. — Арк. 9, 11; ДОВ. — С. 645; Історія України... — Т. III. — С. 235.
- ¹⁸⁸ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 273–275; Історія України... — Т. III. — С. 235.
- ¹⁸⁹ Літопис Самовидця. — С. 64.
- ¹⁹⁰ Мицик Ю. Батозька битва очима автора «Віршованої хроніки» // Пам'ять століть. — 2002. — № 2. — С. 47–48.
- ¹⁹¹ Цит. за: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 241.
- ¹⁹² Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 5.